

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Między genami a środowiskiem : różnice indywidualne i ich społeczne konsekwencje na przykładzie filmu "Miasto Boga"

Author: Agnieszka Skorupa

Citation style: Skorupa Agnieszka. (2014). Między genami a środowiskiem : różnice indywidualne i ich społeczne konsekwencje na przykładzie filmu "Miasto Boga". W: M. Brol, A. Skorupa (red.), "Psychologiczna praca z filmem" (S. 341-378). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Agnieszka Skorupa

Między genami a środowiskiem Różnice indywidualne i ich społeczne konsekwencje na przykładzie filmu „Miasto Boga” (*Cidade de Deus*)

Film: Miasto Boga (Cidade de Deus), prod. Brazylia, Francja, 2002, reż. Fernando Meirelles, Kátia Lund, czas trwania: 130 min

Obszary psychologii: psychologia różnic indywidualnych, psychologia społeczna, psychologia środowiskowa

Omawiane zagadnienia: środowisko wspólne i specyficzne, determinacja genetyczna, społeczne konsekwencje różnic indywidualnych, modelowanie postaw, dzielnice biedy

Zastosowanie: na kierunku psychologia (różnice indywidualne, psychologia społeczna), na przedmiotach psychologicznych innych kierunków, w szczególności na specjalnościach nauczycielskich i socjalno-opiekuńczych oraz w pracy z osobami interesującymi się psychologią — licealistami, uczestnikami specjalistycznych szkoleń

Zanim przeczytasz:

Stopień, w jakim rozdział ujawnia fabułę filmu: 3/5

Czy rozdział ujawnia zakończenie filmu? TAK

Wprowadzenie

Każdy człowiek jest inny. Wszyscy ludzie mają cechy wspólne. Te pozorne truizmy mają bardzo złożone podłoże przyczynowe. Czym jest spowodowane występowanie wewnątrz- i międzyosobniczych różnic u ludzi? Co natomiast determinuje istnienie pewnej ilości stałych cech charakterystycznych dla naszego gatunku? Na te i inne pytania starają się znaleźć odpowiedzi badacze różnic indywidualnych.

Źródeł różnic indywidualnych upatruje się w dwóch obszarach: we wpływie genetycznym i wpływie środowiskowym. Przez lata oś sporu między zwolenni-

kami tych dwóch koncepcji stanowiło wykazanie, co jest głównym czynnikiem determinującym występowanie danej cechy. Polemika ta była szczególnie intensywna w odniesieniu do zagadnienia ludzkiej inteligencji. Choć zależnie od etapu rozwoju genetyki zachowania oraz postępów badań nad bliźniętami mono- i dizygotycznymi badacze zajmowali w owej kwestii różne stanowiska, ich aktualny pogląd dobrze odzwierciedla postulat Donalda Hebba (1953), który uznał, że czynniki genetyczne i środowiskowe są nierozdzielne, a ekspresja danej cechy nie może się ujawnić bez udziału żadnego z nich. Determinacja zachodzi zatem tak przez geny, jak i przez środowisko. Pytanie nie brzmi więc: dziedziczność czy środowisko? Obecne rozważania naukowców zmierzają w kierunku rozwiązania kwestii: na ile za różnice indywidualne odpowiedzialne są geny, a w jakim stopniu można ich działanie wyjaśniać oddziaływaniem środowiska, zarówno wspólnego dla wszystkich jednostek, jak i specyficznego dla konkretnej osoby (por. Strelau, 2006; Strelau, Zawadzki, 2008). Takie ujęcie tematu stwarza także szansę na uniknięcie wielu znanych z historii negatywnych społecznych konsekwencji różnic indywidualnych.

Tak w przypadku szacowania wpływu genetycznego, jak i środowiskowego, naukowcy nie dysponują stuprocentowo dokładnymi metodami badawczymi. Badania dziedziczności są związane z genetyką ilościową, czyli nie pozwalają na wysuwanie wniosków dotyczących jednostki, umożliwiają jedynie szacowanie wpływu poszczególnych czynników na genotypową zmienność w danej populacji. Wyjaśnienie wpływów środowiskowych na zachowanie danego człowieka także nie jest w pełni możliwe, ze względu na złożoność, rozmiar i zmienność składników środowiska. Oba typy czynników, genetyczne i środowiskowe, wchodzi ponadto we wzajemne interakcje, co dodatkowo utrudnia formułowanie wniosków w kwestii ich wpływu (Pisula, Oniszczenko, 2008).

Mając świadomość ograniczoności metod badawczych determinant różnic indywidualnych, nie można udzielać kategorycznej odpowiedzi co do zakresu wpływów środowiskowych i biologicznych na ludzkie zachowanie. Istnieją jednak typy środowisk społecznych, które w tak znacznym stopniu ingerują w życie jednostek, że podlega to wręcz bezpośredniej obserwacji. Przykładem takiego otoczenia są brazylijskie dzielnice biedy — favele. To właśnie tam jaskrawo ujawniają się negatywne konsekwencje różnic indywidualnych oraz ogromne nierówności społeczne, powodowane wpływem zarówno środowiska wspólnego, jak i specyficznego. Brazylijskie favele mogą posłużyć za inspirację (choć smutną!) do rozważań na temat jednego z kluczowych dla różnic indywidualnych zagadnień: w jakim stopniu wrodzony potencjał jednostek może się uzewnętrznić w tak negatywnie dominującym, ingerującym we wszystkie sfery życia środowisku? Specyficzną odpowiedź na to pytanie można znaleźć w filmie „Miasto Boga” w reżyserii Fernando Meirellesa i Kátii Lund. Jego główni bohaterzy, Kapiszon i Mały Zé, choć wywodzą się z tej samej dzielnicy biedy, w diametralnie odmienny sposób kształtują swoje życie. Co powoduje, iż większość mieszkańców

faveli dzieli smutny, wspólny los, a z czego wynikają różnice w przebiegu życia tych młodych ludzi? Niniejszy rozdział jest poświęcony rozważaniom na temat wpływów środowiska wspólnego, specyficznego oraz czynników genetycznych, na powstawanie różnic indywidualnych u ludzi, a także społecznych konsekwencji wystąpienia tychże różnic.

Krótki opis filmu

Film „Miasto Boga” to francusko-brazylijska produkcja z 2002 roku. Obraz zdobył 9 nagród i 18 nominacji (w tym 4 nominacje do Oscara oraz jedną do Złotych Globów). Najważniejszą nagrodą, jaką film został uhonorowany, jest Złota Żaba dla najlepszego operatora na Międzynarodowym Festiwalu Sztuki Autorów Zdjęć Filmowych Camerimage w 2003 roku.

Akcja filmu rozgrywa się w jednej z autentycznych dzielnic biedy Rio de Janeiro. Tytułowe Miasto Boga to obszar, na którym na początku lat 60. XX wieku rząd budował domy dla biedoty. Po kilku latach dzielnica zyskała opinię najmniej bezpiecznego getta w mieście.

Obraz Meirellesa i Lund jest podzielony na trzy części, z których każda pokazuje stopniową transformację Miasta Boga, od lat 60. do 80. XX wieku. Świat, w którym funkcjonują bohaterowie filmu, wypełniony jest przemocą, okrucieństwem. Z początku codziennością były w nim napady rabunkowe, potem powszechny stał się handel narkotykami, a w ostatniej dekadzie doszło w Mieście Boga do wojny gangów. Widz zapoznaje się z tą niewiarygodnie bezwzględną codziennością przez pryzmat spojrzenia głównego bohatera filmu, Kapiszona. Początkowo jako chłopiec, następnie jako młody mężczyzna, Kapiszon wbrew negatywnym wpływom środowiska, stara się żyć spokojnie i unikać konfliktów. Jako jednemu z nielicznych mieszkańców dzielnicy udaje mu się zrealizować swoje ambicje i zostać fotoreporterem (*Miasto Boga*, bdw).

Ze względu na fabułę wręcz niebywale epatującą przemocą, dynamiczną muzykę, żywe tempo akcji oraz narrację prawie z przymrużeniem oka, europejskiemu odbiorcy trudno uwierzyć, że przedstawiony w filmie świat jest autentyczny, fabuła została jednak w całości oparta na faktach. Inspiracją do nakręcenia tego obrazu była bestsellerowa powieść Paulo Linsa pod tym samym tytułem. Wydana w 1997 roku książka, dzięki innowacyjnemu sposobowi prowadzenia narracji, stanowi niezwykle połączenie etnograficznej opowieści, pisarstwa naturalistycznego oraz historii opowiadanej we wręcz filmowym tempie (Jaguaribe, 2004). A wszystko to, by z jak największą dozą autentyczności ukazać społeczne wykluczenie i przemoc, których autor sam doświadczył, mieszkając od urodzenia w brazylijskiej faveli.

Na szczególną uwagę zasługują jeszcze dwa zjawiska: sposób doboru obsady do filmu oraz następstwa ukazania się książki i produkcji filmowej. W powieści Linsa występuje mnogość bohaterów i sytuacji. Żeby jak najlepiej oddać tę rozmaitość, twórcy filmu postanowili większość obsady dobrać spośród prawdziwych mieszkańców faveli — tylko główne role zostały powierzone zawodowym aktorom. W celu pozyskania blisko setki młodych odtwórców ról drugoplanowych na terenie Miasta Boga zostały zorganizowane warsztaty aktorskie, na których przez blisko osiem miesięcy pod okiem znanego brazylijskiego aktora, Gutiego Frago, chłopcy w wieku od 12 do 19 lat ćwiczyli kunszt aktorski. Zabieg ten okazał się trafiony nie tylko ze względów artystycznych — film został dzięki temu znacznie wzbogacony, wydaje się również, że był to doskonały sposób na rewitalizację społeczną środowiska faveli (*Dalsze losy dzieci-aktorów*, b.d.w.).

Rozważając następstwa ukazania się książki oraz wejścia filmu na kinowe ekrany, warto zwrócić uwagę na dwa zjawiska. Po pierwsze, organizacja warsztatów aktorskich dla dzieci z faveli nie była inicjatywą jednorazową. Twórcy filmu założyli na terenie faveli biuro monitorujące dalsze losy młodych aktorów. Pracownicy biura zajmują się doradztwem zawodowym, pomocą w znalezieniu pracy, czy też wsparciem dydaktycznym w postaci korepetycji (Ibid.). Po drugie, wraz ze wzrostem popularności powieści oraz filmu pojawiło się również nowe zjawisko, tzw. „favela tours” — favele stały się celem wycieczek turystycznych, obecnie stanowią w Brazylii trzecie co do popularności miejsce odwiedzin zagranicznych gości, zaraz po górze Corcovado w Rio de Janeiro ze stojącym na niej trzydziestoośmiometrowym pomnikiem Chrystusa Odkupiciela i *Pão de Açúcar*, słynnej górze o specyficznym kształcie, również znajdującej się w Rio de Janeiro. Motywy kierujące turystami są różne — część z nich chce pomagać mieszkańcom ubogich dzielnic czy jest zafascynowana kulturą narkotykową, część zaspokaja w ten sposób swe potrzeby voyeurystyczne, jeszcze inni uznają wycieczkę do faveli za atrakcyjny punkt programu turystycznego, dzięki któremu w jedno popołudnie można zrobić coś innego niż na co dzień, poprzez zakup biletu wesprzeć projekty społeczne, a jednocześnie podziwiać najlepszy widok ze wzgórza na dziesięć najważniejszych atrakcji Rio de Janeiro (Williams, 2008).

Różnice indywidualne a nierówności społeczne

Różnice indywidualne to powszechne i uniwersalne zjawisko występowania różnorodności wśród przedstawicieli tej samej populacji, zarówno jeśli chodzi o ich cechy psychiczne, jak i fizyczne (Strelau, 2006; Strelau, Zawadzki, 2008).

Ludzie (ale oczywiście nie tylko oni!) różnią się pod względem natężenia posiadanej cechy, dzięki czemu możemy ich niejako uszeregować, np. od najniższych, do najwyższych lub od najbardziej otwartych na doświadczenia, do konwencjonalnych i konserwatywnych. Różnice indywidualne są:

- a) **uniwersalne** — każdy człowiek ma typowe dla gatunku ludzkiego wyposażenie genetyczne, które zapewnia mu adaptację;
- b) **niepowtarzalne** — mimo puli genowej charakterystycznej dla wszystkich ludzi, każdy z nas ma unikatowy kod genetyczny;
- c) **powszechne** — nie istnieje człowiek, u którego nie wyróżniono by danej cechy, jednakże natężenie tej cechy jest u każdego inne (Ibid.).

Choć *różnice* nie są synonimem *nierówności*, z samego faktu istnienia różnic indywidualnych, szczególnie pod względem poziomu inteligencji, wynikają negatywne konsekwencje społeczne. Dla przykładu, już na przełomie XIX i XX wieku obserwowano statystyczną zależność pozycji społecznej jednostki, jej intelektualnych możliwości i indywidualnych zdolności. Spostrzeżenia te dały początek wielu badaniom nad odziedziczalnością inteligencji, których rezultaty przez lata stanowiły podłoże dyskryminacyjnej polityki w stosunku do poszczególnych osób czy też całych grup społecznych, rasowych i etnicznych (por. Matsumoto, Juang, 2007; Strelau, 1997; Strelau, 2006; Strelau, Zawadzki, 2008; Witkowski, 2009). Spopularyzowano wówczas pogląd, że inteligencja jest niezmienna, jej poziom jest zdeterminowany genetycznie i przekazywany z rodziców na dzieci. Dziś wiemy, że zależność nie jest tak prosta, istnieją warunki środowiskowe, w których jednostka ma mniejsze lub większe szanse realizacji wrodzonego potencjału, a dokonywanie jakichkolwiek sądów kategoriycznych na podstawie inteligencji jest nieuprawnione i krzywdzące. Tym samym u podłoża *nierówności społecznych*, nierozłącznie związanych z oceną jednostki, wyznawanego przez nią systemu wartości i możliwości jego realizacji, leżą *różnice*, będące jedynie wartością teoretyczną, diagnozą, a nie podstawą wartościowania. To nasze postrzeganie różnic międzyludzkich, a nie sam fakt ich istnienia, przez lata powodowało i, niestety, do dziś powoduje istnienie nierówności społecznych.

Do najlepiej poznanych, a zarazem najwyraźniejszych konsekwencji błędnej percepcji różnic indywidualnych należą między innymi: przymusowa sterylizacja tysięcy mieszkańców USA uznanych za nieprzydatnych społecznie, ustawa imigracyjna, u której podłoża leżało założenie o opóźnieniu umysłowym przedstawicieli narodowości rosyjskiej, żydowskiej, węgierskiej i włoskiej, czy też praktykowana przez wiele lat dyskryminacyjna polityka edukacyjna, zakazująca dostępu do szkolnictwa wyższego czarnoskórym mieszkańcom Stanów Zjednoczonych (por. Matsumoto, Juang, 2007; Strelau, 1997; Strelau, 2006; Strelau, Zawadzki, 2008; Witkowski, 2009). Do tego rodzaju praktyk można także zaliczyć wyznaczanie specjalnych części miasta lub terenów podmiejskich, gdzie przymusowo osadzana jest ludność o niższym statusie socjo-ekonomicznym.

Badacze, którzy przyczynili się do pogłębiania nierówności społecznej

Różnice indywidualne to naturalny efekt bogactwa rozmaitych cech, za których pomocą można scharakteryzować człowieka. Na przestrzeni dziejów niejednokrotnie sam fakt istnienia różnic między ludźmi prowadził do nierówności społecznej. Oto nazwiska kilku badaczy, którzy w wyjątkowo dużym stopniu przyczynili się do dyskryminacji niektórych ludzi ze względu na ich cechy:

Francis Galton (1822—1911) — stwierdził, że dziedziczność jest głównym czynnikiem determinującym występowanie geniuszu; jego poglądy ukształtowały myślenie wielu badaczy na temat dziedziczności i niezmienności raz danego poziomu intelektualnego; prekursor eugeniki.

Cyril Burt (1883—1971) — w swych badaniach przeprowadzanych na bliźniętach stwierdził, że inteligencja jest w przeważającej mierze zdeterminowana genetycznie. Na podstawie tych ustaleń w Anglii od lat 40. do lat 60. XX w. obowiązywał tzw. „Sprawdzian 11,5”, który umożliwiał edukację tylko 20% dzieci uzyskujących najlepsze wyniki na egzaminie. Wyniki badań na bliźniętach zostały jednak przez Burtę zafałszowane (!).

Henry Goddard (1866—1957) — prowadził badania nad genealogią osób opóźnionych intelektualnie; doszedł do metodologicznie błędnego wniosku (!), że jedynie czynnik genetyczny tłumaczy defekty umysłu występujące w kilku pokoleniach; Goddard stał na stanowisku, że równość między ludźmi jest niemożliwa.

Arthur Jensen (1923—2012) — opublikowany przez niego artykuł naukowy na temat inteligencji i osiągnięć szkolnych stał się oficjalnym raportem amerykańskiego Kongresu. Uznano w nim, że różnicę między inteligencją mieszkańców USA rasy białej i czarnej można wytłumaczyć głównie czynnikiem genetycznym; osoby czarnoskóre kierowano tylko do szkół zawodowych, a artykuł Jensa potrautowano jako argument za dyskryminacyjną polityką amerykańskiego systemu edukacji.

Richard J. Herrnstein (1930—1994) i **Charles Murray** (1943—...) — opublikowali książkę pt. *The Bell Curve: Intelligence and class structure in American life*. U podłoża ich stanowiska leżał tzw. sylogizm Herrnsteina, zakładający, że: (1) jeżeli różnice indywidualne w IQ są dziedziczne, (2) jeśli powodzenie w życiu wymaga inteligencji, (3) jeżeli zarobki i prestiż zależą od powodzenia, to (4) pozycja społeczna zależy od odziedziczonych różnic w inteligencji. Sylogizm ten opiera się na błędnym i znacznie uproszczonym rozumowaniu, natomiast dane do książki Herrnsteina i Murraya zostały dobrane w sposób selektywny i stronniczy. Za: (Strelau, 1997).

Dzielnice, w których osiedlani są ludzie o niskiej pozycji społecznej, takie jak brazylijskie favele, istnieją w aglomeracjach każdego kontynentu — tego rodzaju obszary biedy znajdziemy w miastach Ameryki Północnej, Afryki, Azji i Europy, w tym również w Polsce. Z powodu dużej jednorodności społecznej, braku dostępu do edukacji, służby zdrowia oraz znacznej hermetyczności, na obszarach

tych wytwarza się środowisko normujące prawie każdą sferę życia mieszkających w nich ludzi. Doświadczają tego na co dzień bohaterowie „Miasta Boga”. Jak mówi Kapiszon: „Kolesie z rządu nie żartowali. Nie masz gdzie mieszkać? Przyjedź do Miasta Boga. W Mieście nie było światła, asfaltu ani autobusów. Ale nasz problem nie obchodził rządu bogaczy. Jak już wspomniałem, Miasto Boga znajduje się daleko od obrazu z pocztówki z Rio de Janeiro”. Warto zwrócić w tym miejscu uwagę na mechanizm negatywnego sprzężenia zwrotnego: specyficzna percepcja różnic indywidualnych między grupami ludzi prowadzi do ich segregacji terytorialnej, a odizolowane społeczności tworzą ubogie w stymulację środowisko wspólne, w którym szansa na znalezienie stymulującego środowiska specyficznego jest bardzo niewielka. Mówiąc bardziej fachowo, ludzie żyjący w dzielnicach biedy mają coraz mniejszą szansę na pozytywną moderację środowiskową swojego wrodzonego potencjału. Krąg się zamyka.

Dla badaczy różnic indywidualnych, a także psychologów praktyków oraz różnego rodzaju działaczy społecznych istotną kwestię stanowi rozpoznanie, które różnice indywidualne prowadzą do powstawania społecznych nierówności, w jakich okolicznościach do tego dochodzi i jak ów proces przebiega w poszczególnych przypadkach (Tomaszewski, 1982). Dopiero znalezienie odpowiedzi na te pytania pozwoli konstruktywnie przeciwdziałać pogłębianiu się nierówności społecznych; tylko wtedy będzie możliwe przerwanie zamkniętego kręgu negatywnych sprzężeń zwrotnych. A zatem pierwszym krokiem, jaki powinniśmy wykonać, jest dokładna analiza i zrozumienie specyfiki dzielnic biedy oraz występujących w nich zjawisk.

Specyfika środowiska wspólnego w brazylijskich favelach

Jak już wspomniano, na występowanie różnic indywidualnych w danej populacji mają wpływ czynniki genetyczne oraz środowiskowe. Zgodnie z teorią różnic indywidualnych, **środowisko wspólne** to wszelkie składniki konstytuujące daną rodzinę, biologiczną lub adopcyjną, **środowisko specyficzne** natomiast to wszelkie indywidualne doświadczenia członka danej rodziny, wynikające z historii jego życia (Strelau, Zawadzki, 2008). Istnieją jednak sytuacje, takie jak fakt wychowywania się w dzielnicach biedy, w których wpływ rodziny ma marginalne znaczenie w porównaniu z ogólnym oddziaływaniem społecznym, a życie jednostki jest normowane przede wszystkim przez otoczenie. Można zakładać wówczas swego rodzaju unifikację środowiska wspólnego i rozszerzenie jego znaczenia z rodziny na społeczność. Tak też dzieje się w przypadku faveli ukazanej w „Mieście Boga”.

Filmowy obraz Rio de Janeiro obejmuje trzy dekady, od lat 60. do 80. XX wieku. Dzięki temu twórcy filmu ukazali moment transformacji miasta, krzy-

zowania kultur i narastanie rozwarstwienia społecznego. Na początku istnienia dzielnic powszechna jest w niej przemoc, często zdarzają się napady rabunkowe. Jak mówi Kapiszon: „W Mieście Boga, jak uciekasz, oprych cię złapie... A jak zostaniesz, to i tak cię trzepnie. Zawsze tak było, odkąd pamiętam.” W późniejszych czasach bardziej opłacalny staje się handel narkotykami, który z czasem przybiera formę wręcz działalności biznesowej. W ostatniej ukazanej w filmie fazie rozwoju faveli narkotykowi dilerzy szukają zainteresowania mediów i coraz bardziej lubią błysk dziennikarskich fleszy (Jaguaribe, 2004).

Favele — krótki rys historyczny

Rio de Janeiro było jednym z pierwszych miast w Brazylii, w którym pojawiły się favele. Proces tworzenia się dzielnic biedy rozpoczął się już w XIX wieku, kiedy byłych żołnierzy, wyzwolonych niewolników i ubogich migrantów z obszarów wiejskich zmuszano do osiedlania się w konkretnych częściach miasta. Istnieje kilka teorii na temat pochodzenia nazwy „favela”. Jedna z nich zakłada, że termin ten pochodzi od nazwy krzewu powszechnie występującego w północno-wschodniej Brazylii, gdzie żołnierze rządowi walczyli z rewolucjonistami. Taki sam krzew znaleziono na pierwszym wzgórzu w Rio, w okolicach którego zakwaterowano żołnierzy po zakończeniu rewolucji (Huguet, de Carvalho, 2008).

Od samego początku istnienia faveli mieszkańcy pozostałych dzielnic Rio uznawali, że przyczyniają się one do zakłócania porządku społecznego. Zaowocowało to stworzeniem w 1927 roku oficjalnego projektu, mającego na celu usunięcie dzielnic biedy ze stolicy¹. Przez długi czas favele na oficjalnych mapach nie były umieszczane w granicach miasta. W 1945 roku mieszkańcy faveli w obawie przed dalszymi restrykcjami po raz pierwszy sformułowali listę praw społecznych, jakie powinny im przysługiwać, oraz problemów infrastrukturalnych, z jakimi się borykają. W roku 1948 dokonano pierwszego spisu ludności faveli i okazało się, że ich mieszkańcy stanowią 7% obywateli całego miasta. Według opracowanego wówczas raportu, slumsy zamieszkiwała w większości ludność czarno- i czerwonoskóra, która „odziedziczyła” społeczne dysfunkcje, nie miała żadnych ambicji i była źle dostosowana do wymagań współczesnego społeczeństwa. Upublicznienie tych danych prowadziło do jawnej dyskryminacji i marginalizacji mieszkańców faveli (Ibid.).

W latach 70. XX wieku w favelach pojawiły się narkotyki. Od połowy lat 80. w związku z handlem narkotykami wzrósł ogólny poziom przemocy, pojawiły się także zorganizowane grupy zajmujące się dystrybucją kokainy (Ibid.). Przed 1980 rokiem handel narkotykami odgrywał w Rio niewielką rolę. Większość przestępców zaangażowana była w inną niezgodną z prawem działalność, przede wszystkim w tzw. *jogo do bicho*², grę hazardową, z której dochody przeznaczano na najważniejsze miejskie szkoły samby. Handlarze narkotyków w większości sprzedawali marihuanę, byli lekko uzbrojeni (głównie w noże lub maszynki do golenia), tylko sporadycznie posiadali

¹ Do 1960 roku stolicą Brazylii było Rio de Janeiro, obecna stolica to Brasilia.

² Popularna w Brazylii gra hazardowa, w której poszczególnym liczbom przyporządkowywane są odpowiednie zwierzęta; zakazana przez rząd w 1946 roku.

rewolwery (kaliber 38). W połowie lat 80. Rio stało się stacją pośrednią w transporcie andyjskiej kokainy w drodze do Europy i Ameryki Północnej. Wówczas sytuacja uległa gwałtownemu pogorszeniu (Arias, Rodrigues, 2006).

Obecnie w Rio istnieje ponad sześćset różnych faveli. Mają one różne rozmiary i są zlokalizowane w różnych częściach miasta (Ibid.). Rząd zmienił podejście do ich mieszkańców, prowadzono liczne programy socjalne mające na celu poprawę warunków bytowych mieszkańców dzielnic biedy. Nie dało się już dłużej ignorować faktu, iż blisko milionowa społeczność *favelados* (mieszkańców faveli) stanowi integralną część populacji Rio de Janeiro — rząd ostatecznie uznał dzielnice biedy za części miasta. Na przeszkodzie ich szybkiej i efektywnej rewitalizacji społecznej stoją jednak działające na terenie dzielnic biedy organizacje przestępcze, które przez dziesięciolecia zdążyły ugruntować w nich swoją nieformalną władzę (Huguet, de Carvalho, 2008).

Za: (Arias, Rodrigues, 2006; Huguet, de Carvalho, 2008).

Środowisko wspólne dla wszystkich mieszkańców brazylijskich faveli jest wysoce kryminogenne. Można wyliczyć wiele spowodowanych biedą i unifikacją otoczenia czynników środowiskowych negatywnie oddziałujących na kształtowanie się osobowościowo-temperamentalnych cech młodych ludzi. Do najważniejszych z nich należą: zorganizowana przestępczość, przemoc, brak wzorców, negatywnie normatywny wpływ środowiskowy, nielimitowany dostęp do broni i narkotyków oraz ograniczone ścieżki kariery. Wymienione czynniki nie są od siebie odseparowane, wchodzą w interakcje i wzajemnie się przenikają. Ponadto nie są jedynymi bodźcami pochodzącymi z obszaru wpływu środowiskowego. Zostały wyróżnione arbitralnie, żeby ułatwić systematyzację i zrozumienie zjawiska. W dalszej części rozdziału zajmiemy się ich bardziej szczegółową analizą.

Przestępczość

Każda społeczność dysponuje instytucjonalnym zapleczem, którego funkcją jest organizowanie jej życia. Takim zapleczem jest na przykład rodzina, która powinna chronić i dawać socjalne oraz emocjonalne wsparcie dziecku, czy też szkoła, której zadaniem jest przygotowywanie młodych ludzi do wkroczenia w dorosłość. W ujęciu idealnym wspólny cel wszystkich społecznych instytucji to zapewnienie integracji młodych ludzi oraz ustrzeżenie ich przed zachowaniami dewiacyjnymi lub interwencja w wypadku ich zaistnienia. Osiągnięcie tego celu nie jest jednak możliwe, gdy środowisko rozwoju młodego człowieka to obszar kryminogeny. Czynniki patologiczne nie zawsze występują wyłącznie po stronie społeczności; zdarza się, iż to same instytucje prowokują lub są bezpośrednimi przyczynami przestępczości i wykroczeń młodych ludzi (Huguet, de Carvalho, 2008). Z tego typu nadzwyczaj kryminogennym środowiskiem mamy do czynienia w faveli ukazanej w „Mieście Boga”.

Początkowo zachowania przestępcze mają charakter pozornie dobroczynny i sprawiają wrażenie, że służą dobru mieszkańców faveli. Powszechna bieda skłania część dorastających w Mieście Boga mężczyzn do zachowań „à la Robin Hood”: kradną bogatym, żeby rozdać biednym. Na tej zasadzie działa Trio Tkliwości, którego napad rabunkowy jest ukazany w jednej z pierwszych scen filmu. Jednak wraz ze zmianami społecznymi przemianie ulega także przestępczość. Mały Zé, który dorastał na tej samej ulicy co narrator, tworzy zorganizowaną grupę przestępczą zajmującą się handlem narkotykami. Wkrótce staje się jednym z najważniejszych narkotykowych bossów w mieście. W tym czasie w społecznej percepcji działalność przestępcza ma wręcz pozytywny wpływ na dzielnicę. Dobrze to oddają słowa Kapiszona: „Ponieważ Mały Zé nie zostawił żadnego rywala przy życiu, w Mieście Boga nie było strzelanin ani burd. Łatwo było przejechać samochodem. Playboye poculi, że można bezpiecznie kupić narkotyki w dzielnicy. W Mieście Boga było coraz więcej uzależnionych i coraz więcej pieniędzy w kieszeni Małego Zé.”

Wyniki badań na ten temat bywają sprzeczne. Mieszkańcy dzielnic biedy niejednokrotnie aprobuja, a czasem wręcz gloryfikują rządy przestępców. Z pewną ostrożnością można jednak stwierdzić, iż nie da się zapewnić społecznej stabilizacji przez działalność przestępczą. Z jednej strony, jak twierdzą Corinne Davis Rodrigues i Enrique Desmond Arias (2006), niektórzy badacze uważają, że handlarze narkotykami spełniają w favelach Rio de Janeiro funkcję stabilizacyjną; kontrolują przestępczość i redukują konflikty. Na przykład Janice Perlan w swych badaniach, których wyniki opublikowano w 1976 roku (Garmany, 2009, za: Perlan, 1976), wykazała, iż mieszkańcy faveli czują się bezpieczni oraz w stosunkowo niewielkim stopniu zagrożeni przestępczością i agresją interpersonalną. Instytucje rządowe niesłusznie przyznają im bardzo mały kredyt zaufania i nie chcą na tych terenach inwestować w projekty infrastrukturalne. Z danych zebranych prawie dwadzieścia lat później przez Elizabeth Leeds (Garmany, 2009, za: Leeds, 1996) również wynika, iż wielu *favelados* wyżej stawia zasady narzucane przez lokalne gangi niż te wyznaczane przez policję i rząd. Co więcej, analizy ujawniają, iż mieszkańcy dzielnic biedy mają niższe zaufanie do instytucji państwowych, niż do liderów lokalnych gangów.

Z drugiej strony, najnowsze badania zdają się potwierdzać tezę, iż działalność przestępcza ma niewielki wpływ stabilizujący. Przekrojowe analizy pokazują, że mimo iż handlarze narkotykami odgrywają w społecznościach *favelados* rolę normotwórczą, ustalone przez nich reguły nie są stosowane wobec wszystkich. Szanowani, posiadający odpowiednie koneksje mieszkańcy faveli są znacznie rzadziej karani za stosowanie przemocy niż osoby o marginalnym znaczeniu dla społeczności. Wiele mieszkających w brazylijskich dzielnicach nędzy osób nagina się do lokalnie obowiązujących, usankcjonowanych przez dilerów norm, by móc cieszyć się choć pozornym bezpieczeństwem (Arias, Rodrigues, 2006), niestety, taka strategia niejednokrotnie obraca się przeciwko nim. Tak też stało

się w Mieście Boga — ład zaprowadzony przez Małego Zé okazał się chwilowy i pozorny. Marchewa, drugi po Małym Zé, jeśli chodzi o wpływy, handlarz narkotykami, wdał się z nim w spór, w konsekwencji czego w mieście wybuchła wojna gangów.

Dla policji mieszkaniac dzielnicy stał się synonimem bandyty. Przyzwyczajiliśmy się do życia jak w Wietnamie. Im więcej ludzi umierało, tym więcej idiotów chciało przyłączyć się do jednej ze stron.

Osoba 1: „Ten szczeniak. Czego chcesz?”

Osoba 2: „Koleś Marchewy dał mi w ryj [w tym momencie dostaje broń — przyp. autorki].

Wojna stała się wymówką dla wszystkiego.”

Osoba 3: „Żołnierz Małego kopnął mnie w dupę.”

Osoba 4: „Masz tu dwudziestkę dwójkę” [kaliber pistoletu].

Osoba 5: „Sukinsyn zgwałcił moją siostrę na mecie u Marchewy.”

Osoba 6: „Mały Zé wypędził moją rodzinę z dzielnicy.”

Osoba 7: „Chcę zabijać, rabować i być szanowanym.”

Osoba 8: „Koleś Małego Zé kręci z moją siostrą” [wszyscy dostają broń].

W utrzymywaniu wysokiego poziomu przestępczości w brazylijskich favelach duży udział ma, co wyraźnie zostało ukazane w filmie, instytucja policji. Stąd też wyniki wcześniej wspomnianych badań, ukazujące brak zaufania do instytucji publicznych. Przemoc, przestępstwa i handel narkotykami w favelach są jedynie w niewielkim stopniu regulowane przez stróżów prawa, co więcej, niektórzy z nich bezpośrednio przyczyniają się do eskalacji patologicznych zjawisk. Według słów Kapiszona „Policja też odgrywa swoją rolę. Bierze kasę i nie przeszkadza”. Nieobecność agend rządowych połączona z brakiem jasno określonych założeń polityki społecznej prowadzą do eskalacji przemocy. Dopiero w 2000 roku rząd brazylijski podjął pierwsze próby organizacji nowych jednostek policyjnych, których celem było powstrzymanie przemocy w dzielnicach nędzy oraz stwarzanie młodym mieszkańcom faveli szans na inną niż związana ze środowiskiem przestępczym przyszłość (Huguët, de Carvalho, 2008).

Stosowanie przemocy przez brazylijską policję

Częstość stosowania przemocy przez brazylijską policję, a w tym ilość przypadków śmiertelnych spowodowanych tym działaniem, jest wyjątkowo duża na tle całej Ameryki Łacińskiej. Według danych z 1995 roku 9,3%, tj. 358, przypadków wszystkich zabójstw w Rio de Janeiro zostało spowodowanych przez organy ścigania. Większość śmiertelnych przypadków ma miejsce na terenach faveli. W 2003 roku zabójstwa przypisywane policji w Rio osiągnęły liczbę 1159. Ilość zabójstw dokonywanych w favelach jest osiem razy wyższa niż ich ilość w bogatych południowych dzielnicach miasta.

Za: (Arias, Rodrigues, 2006).

Przemoc

Przestępczość wiąże się ze zjawiskiem przemocy, która jest wpisana w codzienną egzystencję mieszkańców Miasta Boga. W filmie została ukazana przemoc towarzysząca rabunkom, przemoc stosowana przez skorumpowaną policję, agresja będąca formą egzekwowania władzy i ustalania zasad w narkotykowym kartelu, a także przemoc między najmłodszymi mieszkańcami faveli, kilkuletnimi chłopcami, którzy powszechnie stosują ją jako regulator stosunków interpersonalnych. Ogrom przemocy obecnej w szerokich sferach życia mieszkańców faveli wręcz uniemożliwia im normalne funkcjonowanie. Jak piszą Cellia Lessa Kerstetzky i Larissa Santos (2009), przemoc wpływa bezpośrednio na:

- warunki mieszkaniowe *favelados* (czasami doradza im się czasowe opuszczenie domostw, ponieważ w ich pobliżu mają miejsce zamieszki);
- ich zdrowie (przemoc powoduje, iż żyją oni w ciągłym stresie, rodzice boją się zostawiać dzieci same w domu, obawiają się także strzelanin ulicznych);
- satysfakcję z pracy i nauki (wieczorowa nauka mająca na celu poprawę jakości życia jest bardzo niebezpieczna);
- wiarę w zdolność policji do ochrony obywateli (policja jest postrzegana raczej jako zagrożenie niż instytucja chroniąca życie i mienie mieszkańców dzielnicy);
- szacunek do samych siebie i samoocenę (każdy mieszkaniowiec dzielnicy biedoty spostrzegany jest w środowisku zewnętrznym jako potencjalny kryminalista);
- możliwości znalezienia zatrudnienia (zatrudnianie ludzi pochodzących z dzielnic biedoty jest ryzykowne, ponieważ wojny gangów uniemożliwiają im regularne, punktualne dojeżdżanie do pracy);
- akcje dobroczynne wspierające mieszkańców faveli znajdujących się w trudnej sytuacji (gangi narkotykowe przejmują dary i niweczą takie przedsięwzięcia).

Ponadto przemoc osłabia więzi społeczne, ludzie boją się opuszczać domy, unikają rozmów na ulicy i nawiązywania nowych znajomości w obawie, że trafią na „złych ludzi”, bandyci stają się natomiast mediatorami w sporach.

Niektórzy naukowcy badający favele Rio de Janeiro (Penglase, 2009) uważają, iż wyżej wspomniane zjawiska związane są w brazylijskich dzielnicach biedoty z selektywną działalnością prewencyjną rządu oraz nieustanną przemocą i represjami w stosunku do niższych klas. Z jednej strony rząd zachęca biednych obywateli do integrowania się, z drugiej — władze miasta odmawiają tym obywatelom dostępu do regularnych usług komunalnych. Nie tylko brakuje inwestycji w zdrowie publiczne, edukację, infrastruktura sanitarna jest niewystarczająca albo w ogóle jej nie ma, ale przede wszystkim rząd nie zapewnia mieszkańcom bezpieczeństwa (Ibid.).

Choć te makrozjawiska niewątpliwie przyczyniają się do nasilenia przemocy, ich pełna negatywna ekspresja nie miałaby miejsca bez udziału czynników natury

psychologicznej. Każdy człowiek dąży do realizacji i zaspokajania swoich potrzeb, a środowisko, w którym żyje, może ten proces ułatwiać lub hamować. Naturalną dla ludzi potrzebą jest utrzymanie i zwiększanie poczucia własnej wartości. Mieszkańcy faveli doświadczają jednak powszechnej stygmatyzacji, nie mają umożliwiającego samorealizację zaplecza socjalnego, brak im także kompetencji społecznych, odpowiedniego wykształcenia, nie mają też społecznego prestiżu, powszechny jest za to wśród nich wzorzec przemocowy, oparty na zasadzie: przemoc daje siłę, siła daje szacunek. Młodzi ludzie poprzez dołączanie się do gangów czy zorganizowanych grup przestępczych zaspokajają naturalną potrzebę uznania oraz przynależności. Środowisko faveli nie dostarcza innych alternatyw (Huguet, de Carvalho, 2008).

Przy tej okazji warto jeszcze wspomnieć o **teorii wyznaczników i następstw władzy**³ (*the approach/inhibition theory of power*) Keltnera, Gruenfelda i Andersona (2003, za: Strużyńska-Kujałowicz, Kłosowski, 2010). W środowisku opresyjnym, zdominowanym przez przemoc i przestępczość, bardzo wyraźnie zaznacza się podział na tych, którzy mają władzę (pozycja nadrzędna) i tych, którzy muszą się podporządkować (pozycja podrzędna). Obraz siebie jako osób o pozycji nadrzędnej lub podrzędnej rzutuje zarówno na naszą percepcję, jak i sferę emocjonalną. U osób znajdujących się na pozycji władzy aktywowany jest mózgowy system „dążenia do” — tacy ludzie wszędzie spostrzegają szanse i koncentrują się na nagrodach, mogą w dużej mierze realizować swój wrodzony potencjał. W odwrotny sposób zachowują się osoby będące w pozycji podrzędnej: aktywuje się u nich mózgowy system hamowania, otoczenie spostrzegają one głównie jako zagrożające, nie realizują swojego potencjału, a ich reakcje są głównie odpowiedzią na zaistniałą sytuację. Ponadto bycie zarówno w pozycji władzy, jak i w pozycji podrzędnej jest źródłem błędów poznawczych i rodzi konkretne problemy społeczne. Osoby skoncentrowane na nagrodach mają tendencję do powierzchownego, bezrefleksyjnego przetwarzania informacji. Oceniając innych, często uciekają się do stereotypów, mają też tendencje do łamania norm społecznych. Osoby skoncentrowane na zagrożeniach bardzo dokładnie i skrupulatnie przetwarzają informacje oraz przykładają dużą wagę do przestrzegania norm, ignorując przy tym pewne pojawiające się w otoczeniu szanse.

Wracając jednak do ukazanego w filmie zjawiska przemocy, należy zwrócić uwagę na dwa mechanizmy psychologiczne leżące u podłoża powszechności zachowań przemocowych w favelach: modelowanie postaw — najmłodsi mieszkańcy dzielnic nędzy, widząc postępowanie starszych, podążają ich śladem — z drugiej zaś strony w środowisku *favelados* zostaje stworzona norma sankcjonująca przemoc jako zachowanie pożądane. Zjawiskom tym przyjrzymy się bliżej w dwóch poniższych paragrafach.

³ U Bogdana Wojciszke (2011) znajdziemy tę teorię pod nazwą koncepcja metamorficznych efektów władzy.

Modelowanie postaw

Według teorii społecznego uczenia się, **modelowanie postaw** to „świadoma zmiana własnego zachowania pod wpływem obserwacji cudzego zachowania i jego skutków. Jednakże naśladownictwo przebiega w dużym stopniu na podstawie prostego, automatycznego procesu przejmowania cudzych reakcji behawioralnych” (Wojciszke, 2002, s. 247). Aby miało miejsce modelowanie postaw, niezbędny jest wzorzec, który jednostka będzie mogła naśladować. Tak też dzieje się w przypadku wykształcania zachowań agresywnych. Obecność wzorca przemocowego uruchamia proces naśladownictwa (Aronson, Wilson, Akert, 1997).

Środowisko faveli, z powodu jego odizolowania od pozostałych, wydolnych społecznie części miasta, jest niezwykle hermetyczne. Młodzi ludzie dorastający w takim otoczeniu nie mają możliwości swobodnego wyboru wzorców i autoritetów, których śladami mogliby podążać. Przytłaczająca większość mężczyzn zaangażowana jest w działalność przestępczą. Sytuacja taka sprzyja modelowaniu zachowań agresywnych. Czasem, jak w przypadku Kostki (czyli Małego Zé przed zmianą imienia), dzieci same dążą do stosowania przemocy — prawdopodobnie ze względu na patologię ich osobowości. W innych wypadkach są do tego bezpośrednio zmuszane. W 19 minucie filmu ukazana jest scena, w której Mały Zé zamierza ukarać chłopców pokątnie rozmawiających na jego temat. Jednemu z nich każe wybrać część ciała, którą mu postrzeli w ramach napomnienia, drugi, niespełna siedmioletni chłopiec, dostaje do ręki pistolet ma wybrać, którego kolegę zabije, w przeciwnym wypadku sam zostanie zastrzelony.

Jak podaje Bogdan Wojciszke (2002, s. 354), modelowanie postaw agresywnych może mieć następujące skutki:

Obserwując innych, człowiek uczy się nowych, dotąd sobie nieznanych wzorców agresywnego zachowania (...) obserwowanie skutków cudzej agresji osłabia zahamowanie tych zachowań agresywnych, których obserwator już uprzednio się wyuczył; cudze zachowanie ułatwia wykonywanie podobnych reakcji przez obserwatora, wzbudzając w nim podobne jak u „modela” emocje i motywacje.

Młodzi ludzie dorastający w dzielnicach biedy są więc niejako skazani na naśladowanie postaw przemocowych. Ponadto, im większej ilości agresji są świadkami, tym bardziej stają się na nią obojętni (por. Cline, Croft, Courier, 1973). Co warto przy tej okazji podkreślić, o ile w Europie i Ameryce Północnej za jedno z najbardziej alarmujących zjawisk związanych z przemocą uważa się zamieszki i agresywne zachowania w środowiskach nastolatków (por. McNeil, 2011), o tyle przemoc, z którą mamy do czynienia w slumsach, co także wyraźnie ukazane jest w omawianym filmie, dotyczy już kilkuletnich (cztero-, pięcioletnich!) dzieci.

W analizowanej społeczności akty agresji stanowią także nieodłączny element rytuałów inicjacyjnych. Obecnie, szczególnie w odniesieniu do mieszkańców dużych aglomeracji miejskich w krajach wysokorozwiniętych, mówi się o kryzysie inicjacji, braku wyraźnego momentu wejścia w dorosłość, zmiany z chłopca w mężczyznę, a także dziewczynki w kobietę (por. Eichelberger, 2003). Brak rytuałów sprzyja zagubieniu jednostki, wydłużeniu okresu poszukiwania własnej tożsamości czy też niepewności w pełnieniu swojej wyznaczonej przez płeć roli. W omawianym filmie ukazana jest opozycyjna strona zjawiska — rytuały przejścia są obecne, powodują jednak utrwalanie postaw negatywnych. Bardzo dobrze oddaje to dialog Kurczaka z Filetem:

Kurczak: „Nie widzisz, że rujnujesz sobie życie? Włączysz się za tym maniakiem i jego uzbrojonymi kolesiami. Zgłupiałeś? Jesteś jeszcze dzieckiem!”

Filet: „Ja — dzieckiem? Palę, wciągam, zabijam i rabuję. Jestem już mężczyzną.”

Normatywny wpływ środowiskowy

Większość prawidłowo funkcjonujących psychicznie ludzi ma potrzebę przynależności społecznej oraz bycia akceptowanym przez innych. Z zaspokajaniem tej potrzeby jest nieodłącznie związana tendencja do ulegania naciskowi cudzych sądów. U jej podstaw leżą, między innymi, dwa zjawiska psychologiczne: konformizm normatywny i konformizm informacyjny.

Konformizm normatywny to przyjmowanie przez jednostkę norm panujących w grupie, uznawanie ich za swoje i postępowanie zgodnie z nimi, nawet jeśli jednostka ma inne poglądy. Żeby zachodził tego rodzaju wpływ, ludzie muszą utożsamiać się z grupą oraz uznawać swoją przynależność do niej za bardzo ważną. Złamanie normy grozi wykluczeniem społecznym, dlatego jednostka, jeśli nawet ma odmienne zdanie niż grupa, nie będzie go ujawniać, pragnąc zachować prawo przynależności do danej zbiorowości. Inna nazwa tego zjawiska to konformizm zewnętrzny. Z **konformizmem informacyjnym** mamy natomiast do czynienia, gdy jednostka nie wie, jak się zachować, bo nie dysponuje dostateczną ilością informacji. Wówczas obserwuje zachowanie innych, nie dąży do integracji z grupą, lecz poszukuje potwierdzenia słuszności własnego działania. Zjawisku temu często towarzyszy konformizm wewnętrzny, czyli taka transformacja własnych poglądów, w której wyniku spostrzegamy je jako spójne z poglądami grupy (Wojciszke, 2002). Opisane mechanizmy pełnią dla jednostki funkcję adaptacyjną, ponieważ pozwalają jej funkcjonować w środowisku społecznym, w którym obraca się na co dzień. Problem pojawia się jednak, gdy jest to środowisko zbliżone do analizowanej faveli. Wówczas następuje automatyczne

przyjmowanie przez jednostki norm związanych z przestępczością, przemocą, narkotykami czy używaniem broni. Mamy do czynienia z eskalacją przemocy, co więcej, z jej internalizacją jako zjawiska zwyczajnego i społecznie pożądanego. Ubogie w bodźce środowisko nie dostarcza dostatecznej ilości informacji, stąd jednostka za wzorzec swojego postępowania uznaje zaobserwowane zachowania innych *favelados*.

Przez **warunkowanie sprawcze** coraz młodszy mieszkańcy Miasta Boga uczą się, że stosowanie przemocy pozwala osiągnąć pożądane cele. Coraz częściej się do niej uciekają, gdyż widzą, że są za nią nagradzani, czyli gratyfikowani ze wewnątrz (por. Aronson i in., 1997; Wojciszke, 2002). Najbardziej jaskrawą ilustrację tej spirali przemocy stanowi końcowy dialog grupy najmłodszych chuliganów z Miasta Boga, który toczy się tuż po dokonaniu morderstwa (niektórzy uczestnicy mogą mieć nie więcej niż cztery lata!):

- Dzieciak 1: „Kakao obrabował trzy chałupy w Barra.”
Dzieciak 2: „Trzeba będzie go sprzątnąć.”
Dzieciak 3: „Chciałbym wiedzieć, kto sprzątnął Rogeria.”
Dzieciak 4: „To Wołu.”
Dzieciak 3: „Trzeba sukinsyna sprzątnąć.”
Dzieciak 2: „Trzeba też sprzątnąć Kaprała i Białasa.”
Dzieciak 5: „Pójdziemy my dwaj i jeszcze trzech kolesiów.”
Dzieciak 2: „Załatwione.”
Dzieciak 6: „Słyszałeś, że ma tu przyjechać jeden z Czerwonej Brygady?”
Dzieciak 2: „Nie, ale jeżeli przyjedzie, to go sprzątniemy.”
Dzieciak 5: „Słuchajcie, kto umie pisać?”
Dzieciak 7: „Ja, mniej więcej.”
Dzieciak 5: „To zrób czarną listę. Sprzątniemy wszystkich.”

Grupka dzieci prowadząca przytoczony dialog tak głęboko przyswoiła sobie wzorce agresywnych zachowań, iż bez zastanowienia stosują je na co dzień. Chłopcy nie poświęcają nawet chwili na refleksję nad ewentualnymi konsekwencjami swoich działań.

Tę fatalną sytuację środowiskową mogłoby przerwać dostarczanie do faveli wzorców spoza środowiska biedy, umożliwianie młodym *favelados* zdobywania doświadczeń i czerpania wzorców spoza własnego otoczenia. Niestety, na przeszkodzie temu stoi między innymi zjawisko **stygmatyzacji**. Poza materialnymi efektami biedy i przestępczości, interioryzacją wypaczonych norm moralnych, mieszkańcy faveli muszą stawiać czoła piętnu społecznemu, bowiem Brazylijczycy mieszkający poza dzielnicami biedy postrzegają *favelados* przez pryzmat zdania: „Winny, dopóki nie zostanie mu udowodniona niewinność”. Brazylijskie klasy średnia i wyższa percypują przedstawiane w mediach jako siedliska bezprawia i nieładu favele z dużą dawką sceptycyzmu co do możliwości konstruktywnych działań rządowych zmierzających do ich społecznej rewitalizacji (Garma-

ny, 2009). Ze zjawiskiem tym miał do czynienia główny bohater filmu, pracując w hipermarkecie:

Znalazłem pracę detektywa sklepowego w supermarkecie poza Miastem Boga. Zarabiałem tam marne pieniądze. Już modliłem się o zwolnienie i odprawę, za którą kupiłbym prawdziwy aparat fotograficzny. Ale niestety, nastąpiło coś innego [do sklepu wpadają dzieciaki z Miasta Boga, kradną słodycze i przy okazji zagadują do Kapiszona, bo kiedyś na plaży dał im zapalić skręta; przyp. autorki].

Dzieciak 1: „To ten koleś z plaży!”

Dzieciak 2: „Cześć, koleś!”

Dzieciak 1: „Ciągłe palisz dobry towar?”

Kapiszon: „Zawsze...”

Dzieciaki: „Koleś jest naprawdę spoko.”

Menedżer sklepu: „Chodź tu, dzieciaku. Podciągnij koszulkę. Człowiek daje szansę ludziom z Miasta Boga, a oni nie są nic warci.” [wyrzuca Kapiszona — przyp. autorki]

Kapiszon: „A moja odprawa?”

Menedżer: „Jaka odprawa?”

Jebany menadżer myślał, że byłem w zмовie z szczeniakami.

Menedżer: „Zasłużyłeś sobie na to. Zjeżdżaj, ale już!”

Wyleciałem na ulicę bez odprawy i bez odszkodowania.

Powszechność stygmatyzacji, jakiej doświadczył Kapiszon, w większości przypadków działa w sposób podobny do sprzężenia zwrotnego dodatniego, wzmacniając wewnętrzną spójność zbiorowości dzielnic biedy, a pozbawiając zewnętrznej motywacji do zmiany. Środowisko nie dostarcza tu nagród za prospołeczne i uczciwe zachowanie, brakuje zewnętrznych wyznaczników pozytywnych dążeń, a przepaść między klasami społecznymi w Brazylii wciąż się pogłębia.

Nielimitowany dostęp do broni i narkotyków

Opisując przestępczość i przemoc jako zjawiska wszechobecne w favelach, nie można pominąć zagadnienia powszechności dostępu do broni oraz narkotyków. Choć wszystkie wymienione w niniejszym rozdziale zjawiska są ze sobą związane, dwa czynniki zasługują na odrębną analizę, ze względu na swój głęboki wpływ na ludzką psychikę.

Jak ustalił Ben Penglase (2009), jeden z badaczy faveli, dzielnice biedy, w których handel narkotykami jest rozwinięty do poziomu ukazanego w „Mieście Boga” należą już do rzadkości (por. ramka: „Favele — krótki rys historyczny”). Mimo wszystko mamy okazję obserwować w filmie mechanizmy charakteryzu-

jące wszystkie środowiska handlarzy narkotykami. Ukazana jest w nim próba osiągnięcia kontroli nad mieszkańcami faveli za pomocą ustanawiania handlu narkotykami jako normy, przez celowe manipulowanie informacjami, ukrywanie faktu, że dilerstwo prowadzi do niestabilności społecznej, a przede wszystkim przez zwiększanie liczby osób uzależnionych od narkotyków. Z jednej strony stoi wszechobecny, zorganizowany handel narkotykami, który ma bardzo duży wpływ na życie społeczności faveli, z drugiej zaś — jego dotkliwe skutki indywidualne, takie jak uzależnienie, które ma destruktywny wpływ zarówno na fizyczność, jak i psychikę jednostek, nie tylko w Brazylii, ale i w każdym innym zakątku świata (por. Dymek-Balcerek, 2000; Grudzińska, Doliński, 1997; Wanat, 2004). Stan uzależnienia powoduje większą popędlowość i mniejszą kontrolę nad swoim zachowaniem, ułatwia dokonywanie czynów przestępczych, w tym używanie przemocy fizycznej. Można go uznać za katalizator przemocy, szczególnie w powiązaniu z tak powszechnym dostępem do broni.

Dostęp do broni sam w sobie stanowi czynnik negatywnie oddziałujący na funkcjonowanie społeczności i na dorastających w niej młodych ludzi. Badania z zakresu psychologii społecznej wykazały, że sama obecność broni działa jak bodziec wyzwalający agresję i powoduje zwiększenie prawdopodobieństwa zachowań agresywnych (Aronson i in., 1997). Zjawisko to dobrze ilustruje klasyczny **eksperyment Leonarda Berkowitza i Anthony'ego LePage'a** (1967, za: Aronson i in., 1997). Badacze usiłovali rozżłościć studentów, którzy brali udział w doświadczeniu. Część badanych osób była doprowadzana do pasji w pokoju, w którym znajdował się pistolet, pozostałych denerwowano w pomieszczeniu, gdzie leżała rakietka do badmintonu. Kolejnym etapem owego eksperymentu była aplikacja przez część badanych swoim kolegom wstrząsów elektrycznych. Czyniono to w różnych okolicznościach. Zaobserwowano istotne różnice w natężeniu wstrząsów, jakie dawkowały osoby, które znajdowały się w pokojach z bronią, a tymi, które aplikowali uczestnicy eksperymentu przebywający w pomieszczeniach bez niej. Sam fakt obecności pistoletu sprzyjał występowaniu większej agresji wyrażanej aplikowaniem wyższego natężenia prądu. Obecność broni w środowisku, w którym istnieje normatywne przyzwolenie na jej użycie, zdaje się być katalizatorem pojawiania się skrajnych form zachowań. Zmniejszona kontrola swojego zachowania po zażyciu substancji psychoaktywnych oraz łatwy dostęp do broni stanowią dodatkowe wyjaśnienie opisanej we wcześniejszych paragrafach spirali przemocy, z jaką mamy do czynienia w filmie „Miasto Boga”.

Dostęp do broni i narkotyków wśród młodzieży w Polsce

Regulacja prawna:

W Polsce podstawowym aktem prawnym z zakresu prawa antynarkotykowego jest ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii. Reguluje ona następujące kwestie: 1) kompetencje poszczególnych służb, instytucji centralnych oraz

samorządów lokalnych w obszarze przeciwdziałania narkomanii, 2) działania edukacyjne i upowszechnianie informacji, 3) postępowanie wobec osób uzależnionych od substancji psychoaktywnych, 4) zasady i tryb postępowania w obrocie prekursorami, środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi, 5) zasady i tryb postępowania w obrocie słomą makową i konopiami włóknistymi, 6) przepisy karne oraz 7) substancje kontrolowane.

Za: (Malczewski, Misiurek, 2013A).

Spożycie substancji psychoaktywnych

Częstość używania narkotyków:

- 13,7% badanych zażywało kiedykolwiek w życiu jakąkolwiek nielegalną substancję psychoaktywną;
- 4,8% badanych sięgnęło po substancję psychoaktywną w ciągu ostatnich 12 miesięcy (użycie aktualne);
- 2,5% badanych sięgnęło po substancję psychoaktywną w ciągu ostatnich 30 dni (użycie bieżące).

Rodzaj spożywanych substancji psychoaktywnych:

- najpopularniejszą substancją wśród badanych są przetwory konopi indyjskich;
- 12,2% badanych kiedykolwiek w życiu używało konopi;
- 2,9% badanych kiedykolwiek w życiu używało amfetaminy;
- 1% badanych kiedykolwiek w życiu używało ecstasy (MDMA);
- 1% badanych kiedykolwiek w życiu używało grzybów halucynogennych;
- 0,8% badanych kiedykolwiek w życiu używało LSD.

Badanie zostało przeprowadzone w kwietniu 2012 roku przez Centrum Badania Opinii Społecznej na reprezentatywnej, ogólnopolskiej próbie osób w wieku 15+.

Za: (Malczewski, Misiurek, 2013B).

Wybrane ustalenia Krajowego Programu Przeciwdziałania Narkomanii z 2012 roku:

1. W Polsce ilość programów profilaktyki o udokumentowanej skuteczności, posiadających naukowe podstawy, jest zdecydowanie niewystarczająca.
2. Oprócz uniwersalnych działań profilaktycznych, szczególną opieką należy objąć dzieci i młodzież zagrożone uzależnieniem, demoralizacją i ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.
3. W Polsce dotychczas nie gromadzono danych statystycznych dotyczących liczby szkół objętych skutecznymi programami profilaktyki uniwersalnej, co uniemożliwia ocenę skuteczności działań prewencyjnych.
4. Urzędy Marszałkowskie w bardzo niewielkim stopniu zaangażowane są w pomoc osobom już uzależnionym i ograniczaniem dalszych potencjalnych szkód zdrowotnych. Jedynie Małopolski UM w 2012 roku wspierał programy wymiany igieł i strzykawek oraz program noclegowni i hostelu dla osób uzależnionych w Krakowie.
5. Urzędy Marszałkowskie powinny intensywniej zaangażować się w podnoszenie kwalifikacji zawodowych osób zaangażowanych w działalność profilaktyczną.

6. Coraz więcej osób zgłasza się do leczenia z powodu problemu uzależnienia od narkotyków, głównie konopi. Należy rozwijać i upowszechniać ofertę leczniczą dla tej grupy.
 7. Programy leczenia substytucyjnego dla osób uzależnionych od narkotyków są w Polsce dostępne, ale tylko 15% uzależnionych jest nimi objętych.
 8. Wzrasta zjawisko przestępczości w cyberprzestrzeni, a w tym propagowanie nielegalnego zakupu prekursorów, narkotyków, a w szczególności środków zastępczych, tzw. dopalaczy.
 9. Wzrasta liczba krajowych upraw konopi indyjskich.
 10. Wśród zażywanych narkotyków syntetycznych w Polsce nadal dominuje amfetamina. Pojawiać zaczyna się jednak metaamfetamina i mefedron — zarówno zażywanie, jak i produkcja.
 11. Unia Europejska ogłosiła Nową Strategię Antynarkotykową na lata 2013—2020. Działania krajowe, jak i współpraca międzynarodowa będą się skupiać na przeciwdziałaniu: szybkiemu wzrostowi liczby nowych substancji psychoaktywnych dostępnych na rynku (w tym tzw. dopalaczy), dywersyfikacji szlaków przemytu nielegalnych substancji oraz nowym metodom dystrybucji narkotyków.
 12. W ostatnich latach największym wyzwaniem stał się problem nowych narkotyków, tzw. narkotyków projektowanych (ang. *designer drugs*), w Polsce najczęściej utożsamianych z dopalaczami.
- Za: (Malczewski, Misiurek, 2013A).

Ograniczone ścieżki kariery

Ubogie w stymulację, odizolowane od życia całego miasta środowisko faweli dostarcza młodym ludziom ograniczonych możliwości wyboru sposobów życia. Praca w tej społeczności nie jest wartością. Nawet jeśli środowisko rodzinne niektórych młodych ludzi stara się stworzyć inną normę, wpajając im wzorzec obowiązku uczciwej pracy, środowisko społeczne nie nagradza, czyli nie wzmacnia pozytywnie działań zgodnych z tą normą. Stosunek młodych mieszkańców faweli do pracy bardzo wyraźnie ilustruje dialog Kilofa z Gąsiorem:

Kilof: „Miałem wizję, Gąsior.”

Gąsior: „Stary, co ty palisz?”

Kilof: „Pracowałeś kiedyś, nie?”

Gąsior: „No.”

Kilof: „Jak to jest? Co ludzie mówią?”

Gąsior: „Pracowałem tylko z ojcem. A wiesz, jacy są ojcowie. Ciągłe pieprzą głupoty...”

Kilof: „Wiesz, co, Gąsior? Rzucę to [działalność przestępczą — przyp. autorki], bo inaczej skończę jako pokarm dla robaków. Życie oprycha to głupota. Nie dla mnie.”

Nie funkcjonuje także międzyklasowy kontakt umożliwiający pozytywne modelowanie postaw i zróżnicowanie ścieżek kariery. *Favelados* mają kontakt z członkami bogatszych warstw brazylijskiego społeczeństwa głównie wówczas, gdy są zatrudniani w ich domach jako służący. W pozostałych przypadkach ludzie spoza dzielnic biedy starają się unikać kontaktu z mieszkańcami faveli, co powoduje wiele problemów. Ludzie z faveli poszukują społecznej akceptacji, a przy braku możliwości wyrażania innego rodzaju, uciekają się do jedynego znanego sobie sposobu: przemocy (Huguet, de Carvalho, 2008).

Młodym ludziom łatwiej zaangażować się w działalność przestępczą, szybko zdobyć, nawet za cenę ryzyka, konkretne pieniądze, niż każdego dnia ciężko pracować za bardzo niskie wynagrodzenie. O ile środowisko faveli stwarza bardzo mało okazji do znalezienia uczciwego zatrudnienia, o tyle ścieżki kariery przestępczej są wyraźnie określone i otwarte dla każdego. Jak mówi narrator filmu:

W handlu jest nawet plan kariery. Gówniarze zaczynają pracę jako gońcy. Dostają niezłą kasę za dostarczanie napojów, wiadomości... Potem zostają zwiadowcami. Kiedy zjawia się policja, ściągają latawiec i wszyscy spływają. Po zwiadowcy koleś zostaje dilerem, „para”. Jak robi się gorąco, „para” szybko wyparowuje. Następnym stanowiskiem jest żołnierz. Jeżeli koleś był w szkole dobry z rachunków, może zostać menadżerem interesu. Menadżer to prawa ręka szefa.”

Te osoby, które chcą pracować uczciwie, zdobyć zawód czy podążać ścieżką kariery wolną od przestępstwa, spotykają się z wieloma przeszkodami ze strony środowiska. Przede wszystkim wybór profesji jest bardzo ograniczony, młodzi ludzie są z góry skazani na kilka opcji zawodowych:

Sznurek: „Myślisz, że będę ratownikiem, jak dorosnę?”

Kapiszon: „Bo ja wiem...”

Sznurek: „Życie ratownika jest lepsze niż życie sprzedawcy ryb.”

Kapiszon: „Ja nie będę sprzedawcą ryb. Sprzedawcy ryb śmierdzą.”

Sznurek: „Obrażasz swojego ojca?”

Kapiszon: „Nie.”

Sznurek: „W takim razie, kim chcesz być, jak dorośniesz?”

Kapiszon: „Nie wiem. Ale nie chcę być bandytą ani policjantem.”

Sznurek: „Dlaczego?”

Kapiszon: „Boję się umrzeć od kuli.”

Opisując funkcjonowanie mieszkańców faveli, można wskazać nie tylko na ubóstwo materialne, z jakim się wielu z nich boryka, ale także, za Kerstenetzky i Santos (2009), na „ubóstwo w wolność”. Już sam fakt życia w dzielnicy biedy w znacznym stopniu determinuje sposób funkcjonowania jej mieszkańców. Dodatkowo wojny między narkotykowymi gangami oraz między gangami a policją, wpływają ujemnie na dobrostan ludzki, uniemożliwiając podjęcie środków zarad-

czych wspieranych przez rząd i samych mieszkańców. Najbardziej poszkodowani z tego powodu są młodzi ludzie, którzy nie mogą zrealizować własnych wizji przyszłości.

Permanentne poczucie niedoboru

Jednym z mechanizmów psychologicznych leżących u podstaw wszystkich opisanych wcześniej czynników jest permanentne **poczucie niedostatku** (*scarcity*; Mullainathan, Shafir, 2013). W przypadku faveli w Rio de Janeiro niedobór dotyczy przede wszystkim sfery materialnej, ale także wolności, poczucia bezpieczeństwa, możliwości decydowania o własnej karierze i wielu innych. Zjawisko permanentnego poczucia niedostatku występuje, gdy dana osoba ma wrażenie, że ma czegoś mniej niż powinna mieć. Poczucie to wpływa negatywnie na percepcję jednostki, absorbuje bardzo dużo zasobów poznawczych. Uwaga zaczyna działać tendencyjnie, dużo szybciej kojarzymy słowa i spostrzegamy obiekty związane z przedmiotem naszego niedoboru (np. gdy głodni idziemy na zakupy do sklepu spożywczego, wszystko wydaje się nam smaczniejsze, zapachy są bardziej intensywne i kuszące, a w konsekwencji kupimy więcej nieplanowanych i nie zawsze potrzebnych produktów). Ludzie funkcjonujący w permanentnym poczuciu niedoboru zupełnie inaczej spostrzegają świat i inaczej radzą sobie z problemami, są dużo częściej niezadowoleni i mają odczucie ciągłej konieczności walki. Jedną z najbardziej negatywnych konsekwencji funkcjonowania w niedostatku jest obniżenie zdolności poznawczych. Doświadczalnie wykazano, że poziom wykonania zadań przez ludzi biednych, czyli zaabsorbowanych poczuciem własnych niedoborów finansowych, jest dużo gorszy niż osób wykonujących te same zadania po całej nocy bez snu (Ibid.). Niestety, obniżone funkcjonowanie poznawcze wynikające z faktu mieszkania w dzielnicy biedy zwrotnie przyczynia się do pogłębiania dysproporcji społecznych i podtrzymywania związanych z tym negatywnych zjawisk.

Wpływ środowiska specyficznego i czynników genetycznych na losy jednostki

Analizując charakterystyczne dla wspólnego doświadczenia mieszkańców brazylijskich dzielnic biedy czynniki środowiskowe, można odnieść wrażenie, że losy wszystkich *favelados* są z góry przesądzone. Gdy środowisko wspólne ingeruje w każdą sferę życia, jest aż tak wszechogarniające i niekorzystnie modelują-

ce, zdaje się, że każdego czeka podobna egzystencja. A jednak ludzkie losy toczą się rozmaicie. Można to przypisać wpływowi wrodzonych predyspozycji danej jednostki (czynnikiowi genetycznemu addytywnemu i nieaddytywnemu, efektowi epigenetycznemu) oraz specyficznemu środowisku. Warto w tym momencie wrócić do wspomnianej na początku rozdziału zasady niepowtarzalności różnic indywidualnych. Każdy z nas, choć jest wyposażony w uniwersalną dla gatunku ludzkiego pulę genetyczną, jest jednocześnie genetycznie niepowtarzalny. Właśnie ta indywidualność biologiczna, mimo unifikacji środowiskowej, ma szansę na różną realizację swego potencjału. Z drugiej strony, nawet wychowywane w takich samych warunkach socjoekonomicznych bliźnięta jednojajowe mogą mieć zupełnie różne życiowe osiągnięcia, co można tłumaczyć wpływem środowiska specyficznego, czyli unikatowych dla każdego z bliźniąt wydarzeń życiowych. Dwóch mieszkańców Miasta Boga, którzy wybrali skrajnie różne drogi życiowe, to narkotykowy boss Mały Zé oraz marzący o karierze fotografa Kapiszon, który jest zarazem narratorem filmu.

Wpływ czynników genetycznych

Nie da się bezpośrednio zaobserwować (szczególnie w dziele filmowym) wpływu, jaki na życie jednostek wywierają czynniki genetyczne, jednak ich znaczenie dla wykształcenia różnic indywidualnych jest niezaprzeczalne. Wśród czynników genetycznych w znacznym stopniu wpływających na powstanie różnic indywidualnych można wymienić: **czynnik genetyczny addytywny**, **czynnik genetyczny nieaddytywny** oraz **efekt epigenetyczny**. Addytywna pula genowa to ta część genów, która przekazywana jest z pokolenia na pokolenie i warunkuje podobieństwo dzieci do rodziców. Natomiast nieaddytywna pula genowa to ta ich część, która nie jest przekazywana następnym pokoleniom i poza bliźniętami jednojajowymi, jest różna dla każdej osoby. Efekt epigenetyczny odnosi się natomiast do zmian w ekspresji genu, które wynikają z modyfikacji struktury chromatyny przy braku zmian w sekwencji DNA (Strelau, Zawadzki, 2008; Plomin, DeFreis, McClearn, McGuffin, 2001). Badaniami dziedziczności różnic indywidualnych zajmuje się genetyka zachowania, określana także mianem genetyki ilościowej. Analizując wpływy genetyczne na zachowanie jednostki, trzeba zawsze mieć na względzie fakt, iż odziedziczalność danej cechy należy szacować na tle całej populacji — nie można bezpośrednio stosować płynących z takich obserwacji wniosków w ocenie postępowania konkretnej osoby.

Mając na uwadze powyższe założenia, możemy jedynie w sposób pośredni wnioskować o wpływie czynników genetycznych na zachowanie Małego Zé oraz Kapiszona.

Ten pierwszy wydaje się mieć wrodzone skłonności do zachowań przemocowych, socjopatycznych i psychopatycznych, które w świetle obecnej wiedzy można uznać za w dużym stopniu zdeterminowane genetycznie (por. Plomin i in., 2001). Już w jednej z pierwszych scen filmu widz ma okazję obserwować fascynację małego Kostki działalnością bandyckiego Tria Tkliwości. Ponadto, mając niespełna dziesięć lat, gdy ma być czujką podczas napadu na hotel, manipuluje sytuacją i bandytami tak, by móc samodzielnie dokonać morderstwa.

W opozycji do tego bohatera negatywnego stoi postać Kapiszona, którego głównymi zasobami są intelekt i talent twórczy (fotograficzny). Inteligencja jest jedną z różnic indywidualnych o najwyższym stopniu dziedziczności. Za ekspresję tej cechy w około 50% odpowiadają czynniki genetyczne addytywny i nieaddytywny (Strelau, 2006). Dzięki temu właśnie potencjałowi Kapiszon ma możliwość podążania od samego początku inną ścieżką życiową niż większość jego rówieśników oraz członków rodziny:

Gąsior: „Daj mi to gówno [mowa o pistolecie — przyp. autorki], Kapiszon. To nie dla ciebie. Ty masz się uczyć.”

Kapiszon: „Nie boisz się, że cię zastrzelą?”

Gąsior: „Robię to, bo jestem osłem. Ty nie, ty jesteś inteligentny, musisz się jedynie uczyć.”

Kapiszon: „Ja się uczę tylko dlatego, że nie lubię pracy fizycznej.”

Gąsior: „Obiecay mi coś. Nigdy więcej nie dotykaj broni. Obiecujesz?”

Silnym motorem napędowym do wszelkich działań Kapiszona jest ponadto jego pasja fotograficzna, która ostatecznie umożliwia mu znalezienie pracy poza Miastem Boga, co otwiera przed nim zupełnie inne perspektywy.

Wpływ środowiska specyficznego

Specyficzne czynniki środowiskowe to wszelkie zdarzenia w życiu jednostki, które są charakterystyczne tylko dla niej, nie uczestniczą w nich inni członkowie jej rodziny (Strelau, Zawadzki, 2008). W zależności od analizowanej cechy, udział czynnika środowiska specyficznego w wyjaśnianiu zmienności wynosi od 15% w przypadku inteligencji do 40% w przypadku temperamentu (Strelau, 2006). Analizując ukazane w filmie sceny z życia Małego Zé oraz Kapiszona, warto zwrócić uwagę na kilka czynników specyficznych mających niewątpliwie znaczenie dla postępowania bohaterów. Dla przykładu, Mały Zé przeszedł inicjację u szamana, który zakazał mu współżycia z kobietami w celu utrzymania swojej gangsterskiej władzy. Mały Zé, usilnie dążąc do zdobycia, a następnie utrzymania wysokiej pozycji w przestępczym świecie, przestrzegając tego zakazu, jednakże narastająca

w nim frustracja seksualna doprowadziła do tego, że zgwałcił on dziewczynę Fileta. Zdarzenie to było katalizatorem wojny gangów. W przypadku Kapiszona za czynnik specyficzny można uznać na przykład otrzymanie przez niego aparatu fotograficznego od Benego. Pośrednio z tego powodu bohater zostaje wciągnięty — w roli obserwatora — w wir wydarzeń przestępczego świata. Ostatecznie wszystko kończy się dobrze, a Kapiszon znajduje pracę w lokalnej gazecie.

Dobór partnerów

Badacze różnic indywidualnych (por. Strelau, Zawadzki, 2008) wśród wpływów genetycznych addytywnych jako przyczynę powstawania zmienności wymieniają także **dobór rodziców** pod względem cech uwarunkowanych genetycznie. Opinie na temat skali wpływu tego czynnika są wśród badaczy podzielone, stwierdzono jednak umiarkowane i słabe podobieństwo małżonków pod względem wielu uwarunkowanych genetycznie cech (Oniszczenko, 2005). Kwestia partnerskich relacji z osobami przeciwnej płci, choć dyskusyjna, oraz zagadnienie roli kobiet w moderowaniu postępowania mężczyzn, są dla naszych rozważań niezwykle istotne.

W favelach w działalność przestępczą zaangażowani są głównie mężczyźni — prawdopodobnie dlatego, że panuje tam patriarchalny system społeczny i jest mocno rozpowszechniony stereotyp *macho*. Rola kobiet w funkcjonowaniu całej społeczności jest jednak znacząca. Sytuacja kobiet w Ameryce Łacińskiej jest złożona. Często są one ofiarami gwałtów i przemocy domowej, a z drugiej strony ich obecność modyfikuje sposób ekspresji agresywnych czynów dokonywanych przez mężczyzn, łagodzi pewne ich zachowania. Przysłuchując się debatom na temat przemocy w favelach, można zauważyć, że głównie koncentrują się one na przemocy jako takiej, kwestia poniżania i maltretowania kobiet jest jednak w większości przypadków w nich pomijana (Wilding, 2010). Ponadto, o ile kobiety często padają ofiarami gwałtów oraz zostają nieletnimi matkami, o tyle w krajach Ameryki Łacińskiej funkcjonuje silny sprzeciw społeczny (głównie ze strony środowisk katolickich) wobec aborcji, a macierzyństwo jest uznawane za jedną z najwyższych wartości (Steele, 2011).

W omawianym filmie zostały dość wyraźnie zarysowane dwie postacie kobiet. Uległa Angelica o hipisowskiej duszy, będąca obiektem westchnień Kapiszona, oraz stanowcza Berenice, która próbuje zawrócić Kudłacza z drogi przestępstwa. W odbywającym się w dyskotecie dialogu między Małym Zé a Bene, wyraźnie daje się zauważyć charakterystyczne dla społeczności faveli przedmiotowe traktowanie kobiety. Kobietom nie jest okazywany społeczny szacunek, są one spostrzegane jedynie jako obiekty seksualne. W rozmowie Kudłacza z Berenicą obserwu-

jemy natomiast umiejętnie wykorzystanie możliwości wpływania przez kobiety za pomocą swej seksualności na zmianę postępowania mężczyzn:

Kudłacz: „Nie słyszałaś o miłości od pierwszego wejrzenia?”

Berenice: „Łobuz nie kocha, łobuz pożąda.”

Kudłacz: „Czego bym nie powiedział, to się czepiasz.”

Berenice: „Łobuz nie mówi, łobuz namawia.”

Kudłacz: „Koniec ze strzępieniem sobie języka po próżnicy.”

Berenice: „Łobuz nie kończy, łobuz robi sobie przerwę.”

Kudłacz: „Trudno jest z tobą rozmawiać o miłości, co?”

Berenice: „Jakiej znowu miłości? Wciskasz mi kit.”

Kudłacz: „Ten frajer cię kocha.”

Berenice: „W ten sposób możesz mnie przekonać, wiesz?”

Podsumowanie

Oparty na faktach film „Miasto Boga” ukazał dramat dnia codziennego mieszkańców brazylijskich dzielnic biedy. Na ten poruszający obraz Meirellesa i Lund można patrzeć nie tylko jak na dobrze opowiedzianą historię — jest on wart analizy również z perspektywy psychologii różnic indywidualnych oraz psychologii społecznej. Choć na podstawie obrazu filmowego jedynie pośrednio możemy wnioskować o czynnikach genetycznych czy środowiskowych mających wpływ na ludzkie zachowanie, to jednak omawiany w niniejszym rozdziale obraz stanowi dobre studium działania mechanizmów psychologicznych.

Środowisko wspólne mieszkańców brazylijskich faveli jest pełne przemocy, negatywnego wpływu społecznego, łatwo są w nim dostępne broń i narkotyki. Tego rodzaju zjawiska modelują negatywne postawy już u najmłodszych członków zamieszkującej te dzielnice społeczności. Nawet czterolatki kradną tam i zabijają (por. Garmany, 2009; Penglase, 2009). Choć wszyscy mieszkańcy padają „ofiarą” permanentnego poczucia niedoboru, istnieją jednak jednostki, którym dzięki ich zasobom, wrodzonym predyspozycjom oraz wpływowi środowiska specyficznego nawet w favelach udaje się realizować marzenia, osiągnąć coś lepszego niż to, co oferuje im na co dzień ich bezpośrednie otoczenie. Niestety, w realnym życiu, tak jak i w filmie, odsetek tych, którzy są sobie w stanie stworzyć życiową szansę, ba, nawet odsetek tych, którzy skorzystają z szansy, jaka została im stworzona, jest stosunkowo niewielki.

Choć obraz Meirellesa i Lund ukazuje Rio de Janeiro z lat 60. i 80. XX wieku, jest wciąż do pewnego stopnia aktualny, bowiem przemiany w favelach zachodzą bardzo powoli. *A fábrica está fechada* (fabryka zamknięta) — takie słowa są coraz częściej wypowiedane przez mieszkanki faveli. Brazylijki deklarują, że pozamyka-

ły już „zakłady reprodukcyjne”, nie godząc się na przemoc seksualną i posiadanie dużej ilości dzieci, starają się przeciwstawiać wszechobecnej kulturze *machismo*. Skutek takiego postępowania ma przełożenie na wskaźniki demograficzne — w Brazylii obserwuje się spadek dzietności (Gorney, 2012). Kobiety zaczynają w sposób świadomy kontrolować liczbę swojego potomstwa, dzieci mają coraz lepsze perspektywy edukacyjne, spada liczba przestępstw, a młode małżeństwa coraz częściej inwestują czas i zasoby finansowe we własne kariery, zamiast szybko starać się o potomstwo. Choć brzmi to niezbyt optymistycznie, prawdziwe Rio de Janeiro nadal pozostaje dalekie od jego obrazu z folderów dla turystów. Upłynie jeszcze wiele czasu, zanim dzielnice biedy zmienią się w miejsca zamieszkania w pełni funkcjonalnych społeczności. Razem z oddolnymi zmianami społecznymi powinny następować zmiany legislacyjne i strukturalne, wspierane przez rząd i całe społeczeństwo. Rząd i społeczeństwo, które, kierując się założeniami różnic indywidualnych, przyjmują, iż każdy człowiek jest inny, środowisko ma ogromny wpływ na życie jednostek, ale *różnice* nigdy nie powinny prowadzić do *nierówności*.

Propozycja psychologicznej pracy z filmem

A) Scenariusz zajęć dla licealistów lub uczestników kursów psychologicznych na kierunkach innych niż psychologia

Temat zajęć: Różni czy tacy sami? Przyczyny różnic indywidualnych u ludzi i ich społeczne konsekwencje

Grupa docelowa: młodzież licealna, uczestnicy kursu psychologicznego na niepsychologicznych kierunkach studiów

Czas trwania zajęć: 3 godz., 30 min

Cele zajęć:

- zapoznanie uczestników z podstawą problemu: geny vs. środowisko, jako przyczyna różnic indywidualnych;
- zapoznanie uczestników z przyszłymi, obecnymi oraz potencjalnymi konsekwencjami różnic indywidualnych;
- kształtowanie wrażliwości uczestników na problemy społeczne;
- kształtowanie ich umiejętności odnoszenia akademickiej wiedzy teoretycznej do realnego życia;
- kształtowanie umiejętności obserwacji oraz odpowiedniego wnioskowania na bazie materiału filmowego.

Schemat zajęć:

- 1) Praca w grupach na zadane tematy:
 - Czy jesteśmy różni, czy też naszym zachowaniem rządzą te same prawidłowości?
 - Co jest źródłem różnic między ludźmi: geny czy środowisko?
 - Jak traktowani są ludzie odmienni (psychicznie lub fizycznie chorzy, o odmiennym kolorze skóry, pochodzeniu itp.) w naszym społeczeństwie?
- 2) Karta Pracy z filmem

KARTA PRACY Z FILMEM

I Znajdź pięć cech charakterystycznych dla środowiska, w którym przebywali i dorastali bohaterowie „Miasta Boga”:

1.
2.
3.
4.
5.

II Kapiszon — bohater pozytywny. Jakie wydarzenia/jego zdolności/jego dążenia wpłynęły na postawę i losy Kapiszona?

-
-
-
-

III Mały Zé (wcześniej Kostka) — bohater negatywny. Jakie wydarzenia/jego zdolności/jego dążenia wpłynęły na postawę i losy Małego Zé?

-
-
-
-

IV Zapisz **cytat** (lub cytaty) z filmu, który był dla Ciebie najważniejszy:

-
-
-
-

- 3) Projekcja filmu
- 4) Praca w grupach — wypełnienie Karty Pracy z filmem
- 5) Dyskusja po filmie na temat społecznych konsekwencji różnic indywidualnych i dorastania w dzielnicy biedy (z odniesieniem do sytuacji w Polsce)
- 6) Sharing (dzielenie się refleksjami z zajęć na forum grupy)

B) Scenariusz zajęć dla studentów drugiego roku psychologii
nt. „Społeczne konsekwencje różnic indywidualnych.
Różnice indywidualne a nierówności społeczne”

Temat zajęć: Udział czynników genetycznych i indywidualnych w kształtowaniu różnic indywidualnych. Społeczne konsekwencje różnic indywidualnych. Różnice indywidualne a nierówności społeczne

Grupa docelowa: studenci drugiego roku psychologii

Czas trwania: 2×90 min + czas potrzebny na obejrzenie filmu

Cele zajęć:

- zapoznanie studentów z problematyką genetycznych i środowiskowych determinacji różnic indywidualnych;
- zapoznanie studentów z obecnymi, przyszłymi oraz potencjalnymi konsekwencjami różnic indywidualnych;
- kształtowanie wrażliwości studentów na problemy społeczne;
- kształtowanie ich umiejętności odnoszenia akademickiej wiedzy teoretycznej do realnego życia;
- kształtowanie u uczestników zajęć umiejętności obserwacji oraz odpowiedniego wnioskowania na bazie materiału filmowego.

Scenariusz zajęć 1.

Pierwsze zajęcia są poświęcone tematyce udziału czynników genetycznych i indywidualnych w kształtowaniu różnic indywidualnych.

- 1) Wyjaśnienie pojęć „sytuacjonizm” i „determinizm” (ok. 5 min).
Omówienie źródeł różnic indywidualnych przy wykorzystaniu wiedzy z klasycznego podręcznika psychologii (np. Strelau, 2006) — ok. 20 min.
- 2) Debata nt. wpływów genetycznych i środowiskowych na kształtowanie się różnic indywidualnych.
 - a. Głosowanie wśród studentów na temat tego, czy do kształtowania się różnic indywidualnych w większym stopniu przyczyniają się geny, czy środowisko.
 - b. Podział grupy na opozycyjne obozy, które gromadzą argumenty za wybraną przez siebie opcją.
 - c. Dyskusja na zasadzie argument—kontrargument, z możliwością aktywnej moderacji przez prowadzącego.Ok. 15 minut na pracę własną studentów, przygotowanie i zgromadzenie argumentów. Ok. 30 minut dyskusji.
- 3) Pytania do studentów, na przykład:
 - Gdzie dziecko ma większą szansę uzyskania pełni psychofizycznego dobrostanu: w rodzinie zastępczej czy pozostając przy biologicznej matce, której grozi odebranie praw rodzicielskich?

- Jaką szansę powodzenia mają kierowane do młodzieży kampanie antynikotynowe i antyalkoholowe?
- Dlaczego istnieją różnice w poziomie gospodarczego i politycznego rozwoju, a także intelektualnego potencjału między różnymi narodami?
- W jakim stopniu wpływa na jednostkę fakt przynależności do danej narodowości, a w jakim warunki bytowe stwarzane przez państwo swym obywatelom?
- Jaka jest możliwość zmiany wyznawanych przez niektórych ludzi radykalnych poglądów politycznych?

Ważną kompetencją, jaka ma zostać wykształcona podczas tych zajęć, jest umiejętność wyjaśniania zjawisk z perspektywy różnic indywidualnych, czyli z odniesieniem do wiedzy naukowej, a nie tylko do wiedzy ogólnej. Czas trwania: ok. 15 min.

- 4) Podsumowanie zajęć (ok. 5 min). Wręczenie studentom kart pracy z filmem. W ramach zadania domowego każdy ze studentów proszony jest o obejrzenie filmu „Miasto Boga” oraz wypełnienie swojej karty pracy z filmem.

KARTA PRACY Z FILMEM

- I** Znajdź pięć charakterystycznych cech **środowiska wspólnego** wszystkich bohaterów „Miasta Boga”:

1.
2.
3.
4.
5.

- II Kapiszon** — bohater pozytywny. Zapisz przykłady specyficznych wpływów środowiskowych/wydarzeń życiowych/indywidualnych zdolności właściwych tylko dla tego bohatera.

-
-
-
-

- III Mały Zé** (wcześniej Kostka) — bohater negatywny. Zapisz przykłady specyficznych wpływów środowiskowych/wydarzeń życiowych/indywidualnych zdolności właściwych tylko dla tego bohatera.

-
-
-
-

IV Podaj przykład bohatera (innego niż Kostka i Kapiszon), u którego jest wyraźnie widoczny **wpływ środowiska wspólnego**.

V Podaj przykład bohatera (innego niż Kostka i Kapiszon), u którego jest wyraźnie widoczny **wpływ indywidualnych predyspozycji oraz środowiska specyficznego**.

VI Zapisz **cytat** (lub cytaty) z filmu, który był dla ciebie najważniejszy.

Scenariusz zajęć 2.

Drugie zajęcia są w dużej mierze poświęcone integracji wiedzy z zajęć pierwszych, przyswojeniu wiedzy nt. społecznych konsekwencji różnic indywidualnych oraz właściwej pracy z filmem.

1) Materiały naukowe.

Omówienie materiałów naukowych nt. społecznych konsekwencji różnic indywidualnych (można sięgnąć do klasycznych pozycji, np. Strelau, 2006).

Czas trwania: Ok. 30 min. Można zadać studentom teksty do czytania w domu lub pracować na materiale przyniesionym na zajęcia.

2) Dyskusja nt. filmu „Miasto Boga” (czas trwania ok. 40 min):

a) Pytania otwierające dyskusję: Jakie są państwa wrażenia po filmie? Jakie mają państwo refleksje na temat filmu, który państwo zobaczyli? Co państwa poruszyło/uderzyło w tym filmie?

b) Dyskusja prowadzona według zagadnień z Karty Pracy z filmem.

c) Próba odniesienia omawianej na początku zajęć wiedzy naukowej do filmu.

3) Praca w grupach (czas trwania: ok. 20 min).

Próba usystematyzowania zdobytej wiedzy oraz obserwacji z filmu „Miasto Boga” — dyskusja na temat dzielnic biedy w ogóle oraz na temat Polski jako miejsca, w którym również funkcjonują takie dzielnice. Próba aplikacji wniosków z dyskusji do praktyki psychologicznej i ogólnospołecznej, w szczególności pod kątem znalezienia sposobów na minimalizowanie negatywnego wpływu społecznego i maksymalizowania szans rozwojowych stwarzanych przez pozytywnie stymulujące środowisko.

Praca w małych podgrupach, poszukiwanie aplikacyjności, podzielenie się wnioskami na forum grupy.

4) Podsumowanie zajęć.

Polecane filmy

Blow, prod. USA, 2001, reż. Ted Demme, czas trwania: 124 min

Akcja filmu jest osadzona w środowisku handlarzy narkotykami i ukazuje wprowadzenie na amerykański rynek we wczesnych latach 80. XX wieku kokainy. Głównym jego bohaterem jest George Jung, który pod koniec lat 70. trafił do więzienia za posiadanie marihuany. Po krótkim pobycie w zakładzie karnym wciąga się w handel narkotykami na dobre. Film oparty na faktach.

Chłopcy z ferajny (Good Fellas), prod. USA, 1990, reż. Martin Scorsese, czas trwania: 156 min

Historia kilkunastoletniego Henry'ego, który zafascynowany mafiosą Jimmym Conwayem, jest gotów zrobić prawie wszystko, żeby być taki jak on. W filmowym świecie bowiem tylko mafiozi mają pieniądze, szacunek i przyjaciół. Film ukazuje siłę wpływów środowiska na młodego człowieka. Henry bardzo szybko przyswaja sobie panujące w mafii reguły, przyzwyczajają się także do okrucieństwa, przemocy i zdobywania w nieuczciwy sposób ogromnych pieniędzy.

Dzieci niebios (Bacheha-YeAseman), prod. Iran, 1997, reż. Majid Majidi, czas trwania: 88 min

W filmie zostały ukazane trudy dnia codziennego i prostota życia ubogiej irańskiej rodziny. Jego główni bohaterowie to rodzeństwo Ali i Zahra. Ponieważ Zahra zgubiła buty, rodzeństwo musi chodzić w jednej parze na zmianę. Po pewnym czasie zauważają zgubione buty na nogach koleżanki z klasy. Przed odebraniem dziewczynce własności Zahry powstrzymuje ich jednak odkrycie, że jej rodzina jest równie biedna jak ich własna, a ojciec jest niewidomy.

Edi, prod. Polska, 2002, reż. Piotr Trzaskalski, czas trwania: 100 min

Zbieranie złomu, picie alkoholu, nielegalne pomieszkowanie w starej fabryce, codzienne przeszukiwanie śmietników na ulicach dużego miasta — tak wygląda życie Ediego i Jureczka. Nie są oni wyjątkiem, ludzi takich jak oni jest w Polsce więcej. Pewnego dnia Edi zostaje zaangażowany do pomocy w nauce siedemnastoletniej „Księżniczce”, siostrze handlarza nielegalnym alkoholem. Podjęcie się tego zadania komplikuje i tak niełatwe życie mężczyzny.

Krantiveer, prod. Indie, 1994, reż. Mehul Kumar, czas trwania: 159 min

Bollywoodzki dramat ukazujący życie ludzi z indyjskich slumsów. Jego głównym bohaterem jest zdemoralizowany Prapa, który na skutek serii niespodziewanych zdarzeń przemienia się w człowieka walczącego o społeczną sprawiedliwość. Bohaterowie tacy jak Prapa są w slumsach bardzo potrzebni, ich mieszkańcy nie mogą bowiem liczyć na ochronę prawną, policja nie egzekwuje porządku, reguły

życia ustanawiają przedstawicieli świata przestępczego, a przemoc jest wszechobecna.

Krwawy diament (Blood Diamond), prod. Niemcy, USA, 2006, reż. Edward Zwick, czas trwania: 138 min

Sierra Leone, lata 90. XX wieku, powszechnym zjawiskiem jest przemysł diamentów. Bohaterami filmu są dwaj pochodzący z Afryki mężczyźni, których historie życia są od siebie całkowicie różne: przemysłnik diamentów Danny Archer i prosty rybak Solomon Vandy. Wspólnie postanawiają wyruszyć na poszukiwanie rzadkiego różowego diamentu, którego odnalezienie mogłoby zmienić życie każdego z nich.

Las Vegas Parano (Fear and Loathing in Las Vegas), prod. USA, 1998, reż. Terry Gilliam, czas trwania: 118 min

Film o „amerykańskim śnie”, który powoli zaczyna przemieniać się w „amerykański koszmar”. Rok 1971, w którym rozgrywa się akcja filmu, to jeden z najbardziej burzliwych momentów w historii Stanów Zjednoczonych. Rozpada się zespół The Beatles, twórcy nowej muzyki i nowego stylu życia — Jimi Hendrix, Janis Joplin i Jim Morrison — już nie żyją, beztroska lat 60. zaczyna przechodzić do historii. Nastał czas niepokoju, sytuacja polityczna staje się skomplikowana. Okrzyknięty „Człowiekiem Roku” Richard Nixon nadal jest prezydentem, Ameryka nie wycofała się jeszcze z Wietnamu. Wszystko to relacjonuje ukrywający się pod pseudonimem Raoul Duke dziennikarz Hunter S. Thompson.

Plac Zbawiciela, prod. Polska, 2006, reż. Krzysztof Krauze, Joanna Kos-Krauze, czas trwania: 105 min

Historia młodego polskiego małżeństwa, które inwestuje całe posiadane pieniądze w mieszkanie na nowym, właśnie budowanym osiedlu. By zaoszczędzić pieniądze, para z dwójką dzieci przenosi się do mieszkania matki mężczyzny. Warunki do życia są tam jednak ciężkie. Po nieoczekiwanym bankructwie developera budującego ich przyszły dom nie tylko kondycja finansowa rodziny ulega jeszcze większemu pogorszeniu, ale przede wszystkim pogarszają się relacje między jej członkami. W obliczu trudności środowisko rodzinne staje się źródłem problemów i cierpienia.

Requiem dla snu (Requiem for a Dream), prod. USA, 2000, reż. Darren Aronofsky, czas trwania: 102 min

Wstrząsający obraz młodych ludzi z Brooklynu, którzy co raz bardziej pograżają się w uzależnieniu od narkotyków. Każdy z bohaterów żyje w iluzji, nie godzi się na otaczającą go rzeczywistość, tęskni do miłości i lepszego świata. Za tę odmowę zgody na otaczającą ich rzeczywistość wszyscy płacą jednak bardzo wysoką cenę. Jak się okazuje, nałóg dotyka nie tylko młodych buntowników, również matka głównego bohatera pada jego ofiarą.

Slumdog. Milioner z ulicy (Slumdog Millionaire), prod. Wielka Brytania, 2008, reż. Danny Boyle, czas trwania: 120 min

Głównym bohaterem jest Jamal, osiemnastoletni mieszkaniec slumsów w Bombaju. Pewnego dnia bierze on udział w hinduskiej wersji teleturnieju „Milionerzy”. Kiedy jest już o krok od zdobycia głównej nagrody, teleturniej zostaje przerwany, a on sam aresztowany. Nikt nie wierzy, że chłopak z ulicy może mieć dostateczną wiedzę, żeby odpowiedzieć na konkursowe pytania. Film opowiada o biedzie, przemocy, miłości i próbie wyrwania się z codzienności przypominającej raczej obóz przetrwania niż normalne życie.

Traffic, prod. USA, Niemcy, 2000, reż. Steven Soderbergh, czas trwania: 147 min

Opowieść o handlu narkotykami, losach ludzi w niego uwikłanych i próbie jego zwalczenia. Sędzia Sądu Najwyższego Robert Wakefield ma za zadanie uporać się ze zorganizowanym przemysłem narkotykowym w Stanach Zjednoczonych. W międzyczasie odkrywa przerażającą prawdę: Caroline, jego nastoletnia córka, także jest uzależniona od narkotyków. Losy zarówno ludzi, którzy stoją po stronie dobra, jak i tych, którzy znajdują się po drugiej stronie, stają się co raz bardziej skomplikowane.

Trainspotting, prod. Wielka Brytania, 1996, reż. Danny Boyle, czas trwania: 93 min

„Żyj szybko, umieraj młodo”, tak można by określić motto życiowe głównych bohaterów tego filmu. Choć uwikłani w narkotykowy nałóg, prowadzący beztroskie życie, pozornie zdający się podążać ścieżką autodestrukcji, w rzeczywistości dają wyraz swojemu wielkiemu pragnieniu życia. Główny bohater, Mark Renton, z powodu zbiegu życiowych okoliczności postanawia udać się na odwyk. Wyrwanie się ze środowiska, które jest całym jego życiem, okazuje się jednak zadaniem niewykonalnym.

Tsotsi, prod. RPA, Wielka Brytania, 2005, reż. Gavin Hood, czas trwania: 94 min

Dzieci ulicy w RPA nikt już nawet nie liczy. Ich rodzice albo zmarli, albo, tak jak matka i ojciec głównego bohatera filmu, zostali zaaresztowani przez policję. Powód? Na przykład brak zameldowania. Wszystko to, żeby uczynić łatwiejszym życie białych ludzi w tym kraju. W takim świecie wybór drogi życiowej nie jest łatwy. Tsotsi nieustannie konfrontuje się ze swoją brutalną naturą oraz z koniecznością stawiania czoła konsekwencjom własnych czynów. Johannesburgskie getto ukazane w rytmie muzyki kwaito to środowisko dające młodym ludziom bardzo niewiele szans na rozwój.

Z odzysku, prod. Polska, 2006, reż. Sławomir Fabicki, czas trwania: 109 min
Śląsk to miejsce, gdzie pośród upadłych kopalń i szalejącego bezrobocia trudno z nadzieją patrzeć w przyszłość. Tam właśnie z szarą codziennością boryka się Wojtek, wychowywany bez ojca dziesięcioletni. Zakochany, jest w stanie zrobić bardzo wiele dla Katii, nielegalnej imigrantki z Ukrainy. Niestety, w walce o lepszy byt dziewczyny przeszkadza mu otaczające go środowisko, od którego bardzo trudno się uwolnić. Nielegalne walki bokserskie, drobna gangsterka to coraz mocniej zaciskający się wokół chłopaka krąg zła, z którego nie sposób się uwolnić.

Polecane książki

- Lins, P. (2006). *Miasto Boga*. Przeł. J. Jaroszewicz. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Matsumoto, D., Juang, L. (2007). *Psychologia międzykulturowa*. Przeł. A. Nowak. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne (rozdziały: 3, 4, 5, 14).
- Oniszczenko, W. (red.). (1997). *Geny, środowisko a zachowanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pisula, W., Oniszczenko, W. (2008). Genetyka zachowania i psychologia ewolucyjna. W: Z. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia: podręcznik akademicki* (t. 1, s. 303—338). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Plomin, R., DeFreis, J.C., McClearn, G.E., McGuffin, P. (2001). *Genetyka zachowania*. Przeł. E. Czerniawska, K. Duniec. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Strelau, J. (1997). *Psychologiczne różnice i wynikające stąd konsekwencje społeczne*. „Czasopismo psychologiczne”, 1, s. 31—35.
- Strelau, J. (2006). Różnice indywidualne: opis, determinanty i aspekt społeczny. W: J. Strelau (red.), *Psychologia podręcznik akademicki* (t. 2, s. 662—667). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Wojciszke, B. (2002). *Człowiek wśród ludzi*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.

Bibliografia

- Arias, E.D., Rodrigues, C.D. (2006). *The Myth of Personal Security: Criminal Gangs, Dispute Resolution and Identity in Rio de Janeiro's Favelas*. „Latin American Politics and Society”, 48: 4, s. 53—81.
- Aronson, E., Wilson, T.D., Akert, R.M. (1997). *Psychologia społeczna*. przeł. A. Bezwińska [et al.]. Poznań: Zysk i S-ka.
- Cape, G.S. (2003). *Addiction, sigma and movies*. „Acta Psychiatrica Scandinavica”, 107, s. 163—169.
- Cape, G.S. (2009). *Movies as a vehicle to teach addiction medicine*. „International Review of Psychiatry”, 21(3), s. 213—217.
- Cline, V.B., Croft, R.G., Courrier, S. (1973). *Desensitization of children to television violence*. „Journal of Personality and Social Psychology”, 27, s. 360—365.
- Dalsze losy dzieci—aktorów. Pobrane 20.10.2014 z: <http://stopklatka.pl/artykuly/-/5698409,dalsze-losy-dzieci-aktorow>
- Dymek-Balcerek, K. (2000). *Patologie zachowań społecznych: rzeczywistość przełomu wieków XX i XXI: narkomania, alkoholizm, samobójstwa, grupy subkulturowe, sekty*. Radom: Wydawnictwo Politechniki Radomskiej.
- Eichelberger, W. (2003). *Mężczyzna też człowiek*. Warszawa: Drzewo Babel.
- Fraser, B. (2011). *Growing up in Rio's favelas*. „Lancet”, Vol. 377, No. 9779, s. 735—736.
- Freire-Medeiros, B. (2011). *„I went to the City of God”: Gringos, guns and the touristic favela*. „Journal of Latin American Cultural Studies”, Vol. 20, No. 1, s. 21—34.
- Garmany, J. (2009). *The embodied state: governmentality in a Brazilian favela*. „Social & Cultural Geography”, Vol. 10, No. 7, s. 721—739.
- Gorney, C. (2012). *Odwrot macho*. „National Geographic Polska”, nr 1, s. 52—71.
- Grudzińska, Z., Doliński, J. (1997). *Uzależnienia: tak się zaczyna, destrukcja charakteru i organizmu, sposoby wyjścia*. Warszawa: Wydawnictwo „Spar”.
- Hebb, D.O. (1953). *Heredity and environment in mammalian behavior*. „British Journal of Animal Behaviour”, 1, s. 43—47.
- Huguet, C., de Carvalho, I.S. (2008). *Violence in the Brazilian „Favelas” and the Role of the Police*. „New Directions for Youth Development”, 119, s. 93—109.
- Jaguaribe, B. (2004). *Favelas and the aesthetics of realism: representations in film and literature*. „Journal of Latin American Cultural Studies”, Vol. 13, No. 3, s. 327—342.
- Kerstenetzky, C.L., Santos, L. (2009). *Poverty as deprivation of freedom: The case of Vidigal Shantytown in Rio de Janeiro*. „Journal of Human Development and Capabilities”, Vol. 10, No. 2, s. 189—211.
- Malczewski, A., Misiurek, A. (2013B). *Używanie nielegalnych substancji psychoaktywnych — wyniki badań*. „Serwis Informacyjny NARKOMANIA” nr 1 (61) s. 10—14. Pobrane z: http://www.kbpn.gov.pl/portal?id=15&res_id=2826521.
- Malczewski, A., Misiurek, A. (red.). (2013A). *2013 NATIONAL REPORT (2012 data) TO THE EMCDDA by the Polish REITOX Focal Point “POLAND”. New Development, Trends and in-depth information on selected issues*. Warszawa: Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii — National Bureau for Drug Prevention. Pobrane z: <http://www.cinn.gov.pl/portal?id=105923>

- Matsumoto, D., Juang, L. (2007). *Psychologia międzykulturowa*. Przeł. A. Nowak. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- McNeil, E. (2011). *Violence and Human Development*. W: N.J. Salkind (red.), *Sage Directions in Educational Psychology* (Vol. 1, s. 15–24). Los Angeles, London, New Delhi: SAGE.
- Miasto Boga. Pobrane 20.10.2014 z: <http://www.filmweb.pl/Miasto.Boga/pressbook>
- Mullainathan, S., Shafir, E. (2013). *Scarcity*. London: Penguin Group.
- Oleś, M. (2010). *Jakość życia młodzieży w zdrowiu i chorobie*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Oniszczenko, W. (red.). (1997). *Geny, środowisko a zachowanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Oniszczenko, W. (red.). (2005). *Genetyczne podstawy zachowań ludzkich. Przegląd badań w populacji polskiej*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Penglase, B. (2009). *States of Insecurity: Everyday Emergencies, Public Secrets and Drug Trafficker Power in a Brazilian Favela*. „Political and Legal Anthropology Review”, Vol. 32, No. 1, s. 47–63.
- Pisula, W., Oniszczenko, W. (2008). *Genetyka zachowania i psychologia ewolucyjna*. W: Z. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia: podręcznik akademicki. Tom 1* (t. 1, s. 303–338). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Plomin, R., DeFreis, J.C., McClearn, G.E., McGuffin, P. (2001). *Genetyka zachowania*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Shugan, S.M. (2006). *Antibusiness Movies and Folk Marketing*. „Marketing Science”, Vol. 25, No. 6, s. 681–685.
- Steele, L.G. (2011). „A Gift from God”: *Adolescent Motherhood and Religion in Brazilian Favelas*. „Sociology of Religion”, Vol. 72, No. 1, s. 4–27.
- Strelau, J. (1997). *Psychologiczne różnice indywidualne i wynikające stąd konsekwencje społeczne*. „Czasopismo psychologiczne”, nr 1, s. 31–35.
- Strelau, J. (2006). *Różnice indywidualne: opis, determinanty i aspekt społeczny*. W: J. Strelau (red.), *Psychologia podręcznik akademicki* (t. 2, s. 662–667). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Strelau, J., Zawadzki, B. (2008). *Psychologia różnic indywidualnych*. W: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia: podręcznik akademicki* (t. 1, s. 764–775). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Strużyńska-Kujałowicz, A., Kłosowski, M. (2010). *Władza. Sukces i porażka a szacowanie własnych osiągnięć*. „Psychologia Społeczna”, T. 5, nr 4(16), s. 289–302.
- Tomaszewski, T. (1982). *The dynamics of inequality*. „Dialectics and humanism”, No. 2/1982, s. 103–109.
- Wanat, W. (2004). „Odłot donikąd”: *narkotyki i narkomania*. Warszawa: Iskry.
- Wilding, P. (2010). „New Violence”: *Silencing Women's Experiences in the Favelas of Brazil*. „Journal of Latin American Studies”, Vol. 42, No. 4, s. 719–747.
- Williams, C. (2008). *Ghettourism and voyeurism, or challenging stereotypes and raising consciousness? Literary and non-literary forays into the favelas of Rio de Janeiro*. „Bulletin of Latin American Research”, Vol. 27, No. 4, s. 483–500.
- Witkowski, T. (2009). *Zakazana psychologia. Tom 1*. Tomaszów: Biblioteka Moderadora.

Wojciszke, B. (2002). *Człowiek wśród ludzi*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scho-
lar”.

Wojciszke, B. (2011). *Psychologia władzy*. „Nauka”, nr 2, s. 51—69.

Summary

Chapter is focused on reflections about genetic and environmental determinants of individual differences and their social consequences. The illustration of those issues we can find in franco-brasilian movie production entitled “City of God” (2002, directors: Fernando Meirelles and Kátia Lund). The action of the film takes place in an authentic Rio de Janeiro’s shanty town. Brazilian favelas are full of poverty, violence, drug trafficking, uncontrolled access to guns, as well as, they provide very limited career paths. Chapter is an attempt of finding the answer on such questions as: To what level inborn potential of individuals can be realised in environment full of deprivation? Why some individuals are sharing their sad lot with others and why some individuals can fully realise themselves in favelas? The analyse is done from the individual differences perspective.